

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ Ч.АЙТМАТОВ атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**К. ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫК-КӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Койлубаев К.К.

**Жазгыч акындардын
чыгармачылыгы**

(Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо)

Окуу куралы

Каракол 2010

УДК 82/821.0
ББК 83
К 59

Басмага КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар кеңеши жана ЫМУнун окуу-методикалык бирикмеси (19.11.2009-ж. №4 токтому), Окумуштуулар кеңеши (30.01.2010-ж. №4 токтому) тарабынан сунуш кылынды.

Рецензент: фил. илим. доктору, проф., КР ИА мүчө-корр.
А.А.Акматалиев

Койлубаев К.

К 59 Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. Окуу куралы /Түз.
К.Койлубаев. К.Тыныстанов ат. ЫМУ. – Каракол: 2010. – 98 б.

ISBN 978-9967-441-21-7

Жазгыч акындардын чыгармачылыгы өз баасын толук ала элек маселелердин бири. Изилдөө иши ушул багытка арналып жазылган. Анда төкмөлүктүн жазуу түрүнө өтүүсүн шарттаган тарыхый, адабий, диний булактардан кеңири маалымат берилет. Азаттыкка ачык үндөгөн замана агымы жана тарыхый ырлар туурасында маалымдалат.

Эмгек студенттерге, улуттук көркөм сөз өнөрүнө кызыккан калың окурмандарга арналат.

К 4603010000-10
ISBN 978-9967-441-21-7

УДК 82/821.0
ББК 83

© Койлубаев К., 2010.

@ К.Тыныстанов ат. ЫМУ, 2010.

Киришүү

Кыргыздар көркөм сөз өнөрүн эзелтен эле жогору баалап, “өнөр алды – кызыл тил” экендигин даңазалап келишкен эл. Мына ошол көркөм сөз өнөрүнүн өзөгү - акындык, жомокчулук, чечендик, санжырачылык, ырчылык, куудулдук, сынчылыктын көп кырдуу өкүлдөрү тарабынан жаралып, толукталып, фольклорубуздун өзгөчө бай адабий мурасы куралгандыгы жана алар тарабынан бизге жеткендиги маалым.

Коомдук жашоонун мүнөзүнө жараша дүйнөдөгү ар бир элдин улуттук өнөрлөрүнүн өнүгүү багыты болору анык. Ошого жараша, ал бирде артка кайрылып, бирде дымыгып, кээ бири такыр жоголуп, изи табылбай кеткен учурлар да кездешет. Ал эми айрымдары болсо коомдук шартка жараша жаңы чыгармачылык нукка түшүп өнүгүү менен, бүгүнкү учурда дагы жашап жатат. Алардын бири – муундан-муунга өтүп, эчендеген кылымдар бою өркүндөп келе жаткан төкмө акындык өнөр. Төкмө акындык өнөрдүн качанкы доордон бери пайда болуп, калыптанып келе жаткандыгы тууралуу так маалыматтын жоктугуна карабастан, анын (төкмөлүктүн) көөнө, байыркы экендигине толук эмес болсо дагы, муундан-муунга оозеки түрүндө өтүп бизге чейин жеткен чыгармалар далил боло алат.

Төкмө акындыктын түпкү тамыры кыргыз элинин тарыхы сыяктуу эле өтө тереңде жана өтө сырдуу. Байыркы элдик түшүнүктөрдүн чагылдырылышын далилдеген түрк тилдүү элдердин оозеки чыгармаларынын ичинен эң алгачкыларынан болгон “Кожожаш”, “Эр Төштүк” эпостору менен катар эле дүйнөлүк адабиятта көөнөрбөс орду бар “Манас” үчилтиги аркылуу да көрсөтүүгө болот. Мындан сырткары, ысымдары легендага, лакапка айланган акындардан тартып, бул өнөрдүн гүлдөгөн доору эсептелген XIX кылымдын ири төкмөлөрү, чыгармалары жана XX кылымдын башталышындагы, совет доорундагы, акындар бизге белгилүү. Акындык өнөрдүн советтик мезгилдеги жана бүгүнкү күндөгү өнүгүш деңгээлин өткөн доорлорго өзгөчө XIX кылымга салыштырып караганда, ал кайсы бир деңгээлде өнүгүп жатат десек болот.

“Илимий-техникалык революция доорунун келиши менен өз ордун көркөм аң сезимдин заман талап кылган башка түрлөрүнө бошотуп берип, бизден улам алыстап, күчтүү өкүлдөрү барган сайын сейректеп бараткан чоң өнөрдүн бири – төкмө ырчылык. Эл ичи түгөнбөс кенч, балким, төкмө ырчылардын тукуму үзүлбөй жүрүп отурар. Ошентсе да, мен бул өнөрдүн гүлдөө доору алдыда эмес, артта калды го деп ойлоймун”¹ - деп белгилейт улуу жазуучубуз Ч.Айтматов. Акыйкатта эле, оозеки жашап келген көркөм сөз өнөрлөрү мезгил талабына ылайыкташып, өнүгүү мүнөзүн, жолун, багытын өзгөрткөнүн да көрүп жатабыз. Тактап айтканда, жазуунун колдонула башташы менен бирге ага чейин оозеки жашап келген көркөм сөз өнөрлөрү эми жазуу түрүнө өтө баштайт. Албетте, мындай учурдун ишке ашуусу өзүнө көптөгөн мезгилди талап кылып, дароо эле толугу менен жазууга өтө койбостугу белгилүү. Башкача айтканда, оозеки көркөм сөз өнөрү жазуу түрүндө дагы, мурункудай эле оозеки түрүндө да экөө удаалаш өнүгүүсүн улантат. Айталы, “Манас” эпосу жеке эле оозеки ыр түрүндө гана эмес, аны өздөрү жазган манасчылар да бар. Алсак, Тоголок Молдо, Ы.Абдрахманов, Жусуп Мамай жана башкалар. Кийинчерээк кара сөз түрүндө (А.Жакыпбеков “Теңири Манас”), драма жанрында (Ж.Садыков. “Айкөл Манас”), кино ж.б. багыттарда да өнүгүүсүн улантууда. Санжыра жанрынын жазууга өтүүсү Осмонаалы Сыдыковдун “Ахвали Кыргызия”, “Тарихий Шадмания”, Белек Солтоноевдин “Кызыл кыргыз тарыхы” өңдүү эмгектери менен башталган. Куудулдук өнөр да дал ушундай мүнөздө өнүгүүдө. Ал эми төкмө акындык өнөрдүн жазуу түрүндө да өнүгө башташы XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башына туура келет. Тактап айтканда, сабатуулуктун натыйжасында төкмө акындыкты кесип кылбастан, чыгармаларын жазуу түрүндө калтырууга болгон аракеттер ушул мезгилге дал келерин биз таанышкан маалыматтар ырастайт.

Кыргыз адабияты XIX кылымда өзгөчө бир жаңыланып, өзгөрүүнү, бурулушту башынан кечирди. Бул мезгил адабиятыбыздын дагы бир тепкич сересине көтөрүлгөн кези болду. Акындык өнөр гүлдөп өнүгүү менен бирге ар тараптуу

¹ Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы. Китепте: Жеңижок –Фрунзе, 1982, 3-бет.

өзгөрүүгө туш болду. Тактап айтканда, жазма төл адабиятыбыз жаралды. Ага себеп азыркы эгемен элибиздин ошол доордогу башынан кечирген тарыхы же болбосо, ал мезгилдеги опурталдуу, өткөөл учур, жан дүйнөнүн, коомдун дээрлик белгисиз жакка бет алган, өзгөргөн өмүрү эле. Бул убактагы акындык өнөрдүн жазуу түрүндө өнүгүшү Кокон кандыгы жана Орус падышачылыгынын бийлиги, саясаты, билим берүүсү менен байланыштуу. Анда, негизинен, ислам динине багытталган мектеп, медреселердин ачылышын, ал жерден диний жана түрк тилдүү элдердин көркөм чыгармалары гана эмес, чыгыш классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен да таанышууга мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүн айтууга болот. Ошентип, кыргыз акындарынын чыгармачылыгынын жазуу түрүндө өнүгүшүнө мусулманча окуган сабаттуу, диний, түрк жана чыгыш адабияттары менен тааныш элдик оозеки чыгармачылыкты жана төкмө акындык поэзиясын өздөштүргөн, жеке төкмөлүк шыкка эгедер адамдар чыйыр салган деп айтсак болот. Ал көркөм өнөрдүн ээлери өз мезгилинде “молдо” деген кошумча ысым менен белгилүү болушуп, бүгүнкү күндө жазгыч акындар деген аталышта адабиятыбыздын тарыхынан орун алды.

Акындар поэзиясынын өкүлдөрү чыгарма жаратуудагы өзгөчөлүгүнө байланыштуу шарттуу түрдө төкмө акындар жана жазгыч акындар деп эки топко бөлүнөт. Алардын чыгармалары жазуу түрүндө экендигине карабастан, оозеки көркөм мурастар сыяктуу эле бизге толук келип жеткен жок. Айрымдарынын гана чыгармалары жазуу түрүндө жетсе, дээрлик көпчүлүгүнүн чыгармалары эл оозунан чогултулган, же болбосо түп нускада сакталбаган. Мына ушундай тагдыр менен ысымы жана чыгармалары бизге жеткен жазгыч акындар Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Нур Молдо, Молдо Багыш, Тагай Эмил уулу, Ысмайыл Сарыбай уулу, А.Жутакаев, Ы.Шайбеков, Ш.Токтобаев жана башкалар экендиги жалпыга маалым. Ошол эле учурда байыркы орток түрк жазма адабияты (VI-XI к.к) башка түрк тилдүү элдер менен бирге эле кыргыз калкына да тиешелүү экендигин эске алсак, анда алардын жазуу салттарынын чыгармачылык тажрыйбалары өтө бай экендигинен дагы күмөн саноого болбойт. Жазгыч акындар жашоо жаңылыгын, өз мезгилиндеги жазма адабий үлгүлөрдү окуй

алган, жараткан ырларын жана элдик чыгармаларды кагазга түшүрө билген билимдүү адамдар. “... жазгыч акындардын чыгармачылыгы төкмөлүк импровизаторлук менен жазмалык сапаттардын айкалышуусунан жаралган өзгөчө кубулуш²”, - деп белгилейт адабиятчы, окумуштуу Л.Үкүбаева. Алар оозеки адабияттын өкүлдөрүнөн реалдуулукка, турмуш чындыгына жакын экендиги менен да өзгөчөлөнөт. Жазгыч акындарда өзүлөрүнө чейин жашаган, турмушта болгон чоң өнөрпоздордун чыгармачылыгынын таасир этиши, туугандарынын, атасынын, же энесинин таланттуу чыгармачыл адам болгондугу тууралуу айтылат. Чыгармалары да реалисттик мүнөздө болуп, фольклордогу ашыкча апыртмалуулук, фантастикалык көрүнүштөр аз учурайт. Албетте, бул жазгыч акындардын чыгармаларында элдик оозеки чыгармачылыктын таасири таптакыр кездешпейт деген пикир эмес, анткени эзелки доордон бери эл сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, салтка айланып жашап келген акындык өнөр аталган маалыматтар, жазгыч акындар менен эле толук жазууга өтүп кеткен эмес, тескерисинче, оозеки жашоосун уланта берген.

Жазгыч акындар кыргыз элинин бай оозеки адабиятына жана өзүлөрүнө чейинки көркөм сөз өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрүнүн чыгармаларына таасирленип, таянып анын негизинде жаңы чыгармаларды жаратуу менен бирге эле элдик чыгармаларды дагы кагазга түшүрүшкөн. Алардын чыгармаларынан оозеки адабияттагы жоктоо, керээз, кошок, балдар ырларынан тартып, санат-насыят, терме, легенда, санжыра, макал-лакаптарга чейин кездештирүүгө болот. Ошондой эле жазгыч акындарыбыздын чыгармачылыгынан адеп-ахлак, жүрүш-туруш эрежелерин сүрөттөгөн оозеки адабиятыбыздагы жакшы аял, жаман эркек, жакшы жигит, жаман кыз жана башкалар туурасындагы салттуу темаларды да жолуктурабыз. Өзгөчө кооз табияты менен өзүнө тарткан жаратылыш темасына кеңири орун берилген. Ал эми тарыхый ырлардын башаты да дал ушул жазгыч акындардын чыгармачылыгынан башталары белгилүү жана анда тарыхта жашап өткөн белгилүү инсандар тууралуу баяндар да жыш кездешет.

² Үкүбаева Л.. Жазгыч акындар чыгармачылыгы. –Б., 1994, 4-6.

Жазгыч акындар өз доорунун чыныгы патриоттору болуу менен, эл башындагы кыйынчылыкты алар менен бирге тартып, аны дал турмушта болуп өткөндөгүсүндөй сүрөттөгөн чыгармаларды, колониялык саясатка болгон элдин жек көрүүсүнүн адаттан тыш чыңалгандыгын чебер сүрөттөп баяндоо менен, 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгарын алдын-ала замана багытындагы ырлары аркылуу эскертишкен. Акырында трагедия менен аяктаган бул көтөрүлүшкө өздөрү күбө болушкан жазгыч акындар “Үркүндүн” чыгыш себебин, кырылган элдин абалын, бөтөн жерге качып барып жашоону, туулган жерди сагынуу, азган элдин Атажуртка кайтып келүүсү өңдүү көрүнүштөргө болгон сын көз караштагы өз бааларын реалдуу ачык чагылдырган чыгармаларды жаратууга батынышкан. Жазгыч акындардын чыгармачылыгынан профессионалдык адабияттын белгилерин кездештирүүгө да боло тургандыгын адабиятчы О.Сооронов Молдо Нияздын чыгармаларын изилдөөсүндө төмөндөгүдөй белгилейт: “Ошондой эле кол китептерден профессионал жазгыч акындар сыяктуу көңүлгө жакпаган саптарын сызып салып, же орунсуз ыр түрмөктөрүн алып таштаган учурларын да жолуктурабыз”³. Ошол эле учурда алардын чыгармачылыгында төкмөлүк өнөрдүн салттары да сакталып калгандыгын алгачкы тарыхчыларыбыздын бири Б.Солтоноевдин Молдо Кылыч тууралуу жазгандарынан көрүүгө болот. “Эч убакта ырды чорнобайлап жазбаган, ойлонбостон, анчалык такалбастан, бир жазып кеткендигин кайра текшерип оңдобостон майданга салган.”⁴. Мындай касиеттер жалпы эле жазгыч акындарга тиешелүү.

Жазгыч акындардын чыгармачылыгын изилдөө-иликтөө иши саясат, идеологияга байланыштуу бир беткей эмес, өтө карама-каршылыктуу болгон. Алардын чыгармаларын изилдөө демилгесин дээрлик бир кылым мурда эле колго алышып, бир нече эмгектер жазылган.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча XX кылымдын кыркынчы жылдарында эле эки диссертациянын корголушу, ырларын жыйнак кылып чыгаруу иштери жолго коюлгандыгын,

³ Сооронов О. Кыргыз жазма мурастарынын башаты. К-те, Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993. 14-б.

⁴ Кол жазмалар фонду. Инв №25

ошол мезгилдеги жазгыч акындардын чыгармачылыгын изилдөөнүн ийгилиги болгон деп белгилөө менен окумуштуулар, адабиятчы Т.Саманчин, тилчи Ж.Шүкүровдордун ал эмгектери бааланбай, өздөрү куугунтукталып, биздин адабиятыбыз менен жетиштүү маалыматы жок жетекчилерибиздин себебинде, ошол учурдагы идеологиянын курмандыгы болушкандыгын айта кетүүбүз абзел. Ал эми Молдо Нияздын чыгармаларын эл арасынан топтоо, изилдөө иштерине биринчилерден болуп академик Б.Юнусалиев тарабынан жол салынганы менен, бул иш бир топ мезгилге чейин колго алынбай келген. Аталган акындарга салыштырмалуу Алдаш Молдонун чыгармачылыгы айкындуулук мезгилине чейин дээрлик илимий алкакта изилденген эмес. Жазгыч акындардын чыгармачылыгын изилдөө ишинин мындай узак убакыт бою тыныгуусу советтик бийликтин акыркы жылдарына чейин сакталды.

80-жылдардын акырынан тартып, коммунисттик партиянын идеологиясы тарабынан тыюу салынып келген кыргыз адабиятынын көптөгөн маселелерине, анын ичинде акындардын чыгармачылыгына карата калыс пикирлер айтыла баштады. Ага карабастан дале болсо, тактоону талап кылган маселелер арбын.

Бул багытта биз сөз болуп жаткан мезгилдеги төкмө акындыктын жазуу түрүнө өтүүсүн, калыптанып өнүгүшүн, басып өткөн жолун шарттаган тарыхый, диний адабий булактарды ачып, жеке өзүнө тиешелүү ордун белгилөөгө аракеттенебиз.

Мындай максатты биз жазгыч акындардын: Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдолордун жашаган доорлоруна, билим алуусуна, чыгармачылыгына кайрылуу менен ишке ашырып, далилдөөгө далалат кылабыз. Анын себеби, аталган жазгыч акындар бул багыттын үч этабында - пайда болуу, калыптануу, өнүгүү баскычтарында тургандыгында болду.

Атап айтканда, жазгыч акындардын бүгүнкү күндө бизге белгилүү болгон чыгармаларынан орун алган негизги темалар Молдо Нияздын санаттарында кездешип, Молдо Кылычта улантылып, Алдаш Молдодо жыйынтыкталгандыгында

ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АДАБИЙ, ТАРЫХЫЙ, ДИНИЙ БАШАТТАР

Тарыхый маалыматтарга таянсак, кыргыз жазуусунун тамыры өтө тереңде экендиги талашсыз. Байыркы түрк (VI-X к.к.- Орхон-Энесай, Талас жазуу эстеликтери Коркут-Ата, Огуз-наме), караканид (X-XII к.к.- М.Кашкари, Ж.Баласагын, А.Ясави, А.Жугнаки, С.Бакыргани), монгол (XIII-XVI к.к.- Хорезми, Рабгузи, Сайф Сарайи, М.Бабур), жунгарлар доору (XVII-XVIII к.к.- Ш.Өзгөн), кокон жана орус падышачылыктарынын мезгилиндеги (XIX кылымдын II жарымы,-XX кылымдын башы) бизге жеткен жазуу түрүндөгү көркөм мурастар ага далил болуп саналат. Аталган мезгилдердин ичинде Кокон кандыгынын жана падышачылык орус бийлигинин мезгилинде калыптанып өнүгүү күүсүн жараткан, азыркы адабиятыбыздын тарыхында “жазгыч акындар” деген аталыш менен жеке өздөрүнө гана тиешелүү орунду ээлеген көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылыгын шарттаган жагдайларга токтололу.

XIX кылымдан XX кылымдын башталышына чейин жазгыч акындар колдонгон жазуу түздөн-түз ислам дининин Ортоазияга жайылуусуна байланыштуу экендиги жана араб графикасы менен жазылгандыгы белгилүү. Бул жазууну кайсы мезгилге чейин колдонуп келгендигибиз (Совет доорунда дагы) так болгону менен, кыргыз эли аны менен кайсы доордон баштап таанышып, пайдалана баштагандыгы туурасында бир канча маалымат кездешет. Бул тууралуу Х.К.Карасаев: “Кыргыз арасына ислам дининин таралышы жана чыгыштын көрүнүктүү акындарынын чыгармалары эл арасына окутулуу менен, толуп жаткан араб-иран сөздөрү кыргыз лексикасына кире баштады”⁵, - десе, Б.М.Юнусалиев ушул ойду улап: “Араб алфавитинин кыргыздарга тарашы мусулман динин жайылтуу менен үзөңгүлөш жүргөн. Ошондуктан жазма эстеликтер тил тарыхын иликтөө үчүн гана эмес, ошондой эле тигил же бул доордогу элдин саясий, экономикалык жана маданий турмушун изилдөөдө зор мааниге ээ”⁶, - деп белгилейт.

⁵ Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан. К-те: Тюркологическое исследования. Сборник статей 80-летию К.К.Юдахина. -Ф.: Илим, 1970. 79-б.

⁶ Юнусалиев Б. Молдо Нияз. Ала-Тоо, №1, 1989. 78-б.

Кыргыздар мусулман динин кабылдашып жашаганы менен, турмуш-тиричилиги көчмөн болгондуктан, ислам анча деле күчтүү тамырлай алган эмес.

XVIII кылымдын II жарымында саясий жагынан өз алдынчалыкка, биригүүгө ээ болуп, алгач Фергана өрөөнү менен гана чектелип келген Кокон хандыгы XIX кылымда зор мамлекетке айланат. Ушул эле кылымдын экинчи чейрегинде Түндүк Кыргызстан Кокон хандыгына каратылып, Чүй, Талас, Нарын өрөөндөрүндө бир нече, Ысык-Көлдө Каракол, Барскоон, Коңурөлөң чептери негизделет.

Ал мезгил жөнүндө: “Кокон хандары кыргыз элинде өз бийлигин чыңдоонун куралы катарында исламды кеңири пайдаланышат. Сепилдерге жана башка пункттарда мечиттер курулуп, фанатик эшендер менен дервиштердин үгүтү таркатылуучу...”⁷, - деп айтылат.

Кокон хандыгынын көчмөн кыргыздарга мечит-медреселерден сырткары сопу-дервиштер аркылуу таасир этүүсү кыргыз жана казак элдеринин замана адабияты менен таанышуусуна шарт түзгөн. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында пайда боло баштаган мектептер эски жана жаңы ыкмадагы деп экиге бөлүнгөн. Эски ыкмадагы мектептер орус падышачылыгы келгенге чейин болсо, жаңы ыкмадагы (усили жадид) окутуулар кийин уюштурула баштаган. Эски ыкмадагы мектептерге (башталгыч билим берүүчү мусулман окуунун жайы) алгач Аптиек, анан Чаар китеп, үчүнчүсү Сопуалдаяр окутулган.

1. Аптиек - фарсы тилиндеги Хафтияк деген сөзүнөн алынып, кыргыз элинин тилдик өзгөчөлүгүнө баш ийип, өзгөрүүгө учураган. “Хафт” фарсычадан кыргызчага которгондо “жети”, ал эми “як” “бир” дегенди билдирген сан атооч сөздөр. Демек, атайын жеңилдетилип өзүнчө китепче болуп басылып чыккан ыйык куран китебинин жетиден бир бөлүгү. Ал эски ыкмадагы (усили кадим) мектептерде баштапкы окуу куралы катары колдонулган.

2. Чаар китеп. Жогоруда аталган китеп өңдүү эле бул китеп дагы фарстардын “чор” (кыргызча – төрт) деген сөзүнүн кыргыз

⁷ Кыргызстандын тарыхы. Кырмамбас, Кыргыз ССР Илимдер Академиясы, тарых институту. – Ф., 1958, 217-б.

тилинин мыйзамына ылайыкташып өзгөрүүгө учураган аталышы. Кыргыздарда мындан сырткары ушул маанини билдирген "чар тарап" - төрт тарап; "чар ирик" - төрт жаштагы ирик, "чарбак"- төрт тарабы корулган бакча өңдүү сөздөр дагы колдонулат. Жазгыч акындар бул китептен билим алгандыгын:

“Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым.
Болот калем, дөөтүм
Чала чыккан башынан
Чар китептен сабатым”⁸.

деген ырларынан көрөбүз. Чаар китептин маңызын динде айтылган, асмандан түшкөн же, Алладан пайгамбарлар аркылуу жерге берилген ыйык төрт китеп, тактап айтканда, Забур (Дөөтү пайгамбар), Тоорат (Муса пайгамбар), Инжил (Иса пайгамбар), Курандан (Мухаммед пайгамбар) жалпы маалымат берүү жана чалыярлардын иш-аракеттерин баяндоо түзөрү айтылат. Ал эми К.Карасаевдин пикиринде да фарсы тилинде төрт түрлүү кагазга басылган дин ажыттары айтылган китеп.

Чалыяр – “чор” - “яр” сөзмө сөз төрт жар, же болбосо төрт дос, жолун улантуучу деген мааниде. Алар Мукамбет пайгамбардан кийинки төрт халиф Омор, Осмон, Абубакир, Али экендиги жалпыга маалым. Биздин оюбузча, бул китептин суфизм менен дагы байланышы бардай. Анткени ал агым, биринчиден, төрт баскычтан (шарият, тарикат, магрифат, хакикат) турат жана үйдүн негизги төрт устуну болгон сыяктуу эле бардык нерсенин негизгилери төртөө болот деп эсептешкен.

3. Сополдияр - “Суфи-Аллаяр”. Адабиятчы окумуштуулар С.Закиров⁹, А.Акматалиевдердин¹⁰ пикирлерине таянсак, Сопу Алдаяр атактуу суфист акын Ахмет Ясавинин кыргыз-казак элдери тарабынан берилген лакап аты. Же болбосо, бул эки ысымдагы бир эле акын. Тарыхчы Д.Айтмамбетовдун пикири боюнча төмөндөгүдөй: За “Чаар китебом” следовало чтение так называемого “Суфи-Аллаяр”, сборника мистических стихов ката курганского ишана XVI в¹¹.

⁸ Молдо Кылыч “Зар заман”. К-те: М.К. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991. 148-б.

⁹ Закиров С. Кыргыздар колдонгон жазуулар жана байыркы орток адабияттары. К-те: Кыргыз санжырасы. –Б., 1996, 305-306-б.б.

¹⁰ Кулкожаакмат-Ахмет Ясови. К-те: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VI том. –Б., 2002, 93-94-б.б.

¹¹ Айтмамбетов Д. Дореволуционные школы в Киргизии. –Ф.: Изд-во АН Кир.ССР, 1961. 18-б.

Окумуштуу Ш.Үмөталиев дагы Суфи Аллаярдын XVII кылымдагы өзбек акыны экендигин белгилеп: “Фарсча ырларды өзбек тилине которуп, “Азиз-авлиялар керемети”, “Керр азабы”, “Мүңкүр-наңкирлер кылычы”, “Кыямат менен кыл көпүрөлөр” жөнүндө кабар берген. XIX кылымдын экинчи жарымында Казан, Ташкент шаарларында “Силсилат-ул-авлие” деген китеби бир нече жолу басылып чыккан.

Бедилдин “Чор унсур” дегени менен “Таркибат ва тарджаат” дегени мусулман мектептерине “сополдияр” сыяктуу эле (Суфи Аллаярды кыргыздын жалпак тили менен ушундай дешкен) курс катары киргизген”¹² - дейт өзүнүн изилдөөсүндө.

Ал эми коңшу өзбек адабиятынын тарыхында бул ысым (XVII-XVIII) 1616-1706-жылдар аралыгында жашап өткөн улуттук акын катарында окутулуп келе жатат.

Суфи Аллаярдын (Аллохөр, Оллоер) “Сабот ул-ожизин”, “Сиорж ул-ожизн”, “Мурод ул-орифин”, “Махзам ул-мутизин”, “Нашот ул-талибин”, “Маслак ул-муттакин” өңдүү ыр жыйнактары мусулман өлкөлөрүнө белгилүү болгон. Алар Ташкент, Кокон, Баку, Казан шаарларынан бир нече жолу кайталанып басмадан чыккандагы жана медреселерде окуу куралы катарында колдонулгандыгы айтылат. Өзгөчө, “Сабат ул-ожизин”¹³ китеби көп басылган.

Аталган мисалдардан Кокон бийлигинин мезгилинде эле мечиттердин алдында алгачкы диний мектептер уюштурула баштагандыгын түшүнүүгө болот. Бул мектептерди бүтүргөн айрым окуучулар кыргыз жергесинен тышкаркы мамлекеттердеги медреселелерден билим алууну улантышкан. Кокон бийлигинин оор салыктарынан, кыйноолорунан жана атайын уюштурулган уруучулук чабыштардын күчөгөндүгүнөн улам кыргыз бийликтери Орус падышачылыгына кайрыла башташат. Бул кайрылуулар жазуу түрүндө болгон жана алар сакталып, биздин күнгө чейин жетти.

Азыркы кезде бизге белгилүү болгон, кыргыздар кат түрүндө колдонгон араб жазуусундагы үлгүнүн эң алгачкысы XVIII кылымга барып такалат. Албетте, мунун өзү араб тамгасындагы жазуу дал ушул кылымдан баштап колдонула баштаган деген сөз

¹² Үмөталиев Ш. Заман жана замана. / Кыргызстан маданияты. №38, 15-сентябрь, 1988, 4-5-б.б.

¹³ Суфи Оллоер. Сабатул о-жизин. –Ташкент: Чулпан, 1991.

эмес. Мындан мурда да болушу толук мүмкүн, башкача айтканда, кыргыздарга тиешелүү ушул графикадагы жазмалардын түпнускада сакталганы же бизге белгилүү болгондору гана десек болот.

Бул кат 1785-жылы жазылган жана Атаке баатыр, сарбагыш уруусу гана эмес, дээрлик түндүк кыргыздарынын, уруу башчыларынын ысымы менен дагы байланыштуу экендигин баамдоого болот. “Атаке баатырдын атынан эки атайын расмий кат жазылган. Анын бири (2 аргымак менен бирге) Омскидеги Сибирь генерал-губернатору Н. Огаревго ошол эле жылдын 23-августунда, экинчиси (бир кул, үч илбирстин жана беш сүлөөсүндүн териси менен кошо) 29-декабрда Петербург шаарына жеткизилет. Бул кызматты ишке ашырган кыргыз элчилери Абдракман Кучак уулун жана Шергазыны 1786-жылдын 15-мартында Екатерина II кабыл алган. Бул элчилердин келишин күтпөстөн Атаке баатыр кийинки катын жазып, Сатынбай Абдракман уулун Омскиге элчиликке аттанткан. Мындан тышкары, төмөнкүдөй каттар менен документтер да сакталып калган:

1. “Кыргыз бийи Олжобай Акымбек менен старшина Мамбет Үмөтовдун Батыш Сибирдин генерал губернаторуна жазган каты. Жыргалаң, 1825-жыл, 5-августу;

2. Кыргыз бийлери Шералы менен анын уулу Алгачынын Батыш Сибирдин генерал-губернаторунун ысымына жазган каты. Аксуу, 1827, 9-апрели;

3. Бугу уруусунун 1827-1855-жылдары Россиянын карамагына өткөндөгү анттары”¹⁴.

Ошондой эле Россиянын карамагына кирүү үчүн Омскидеги Батыш Сибир генерал-губернаторуна черик уруусунун берген анты (1863-жыл, 13-ноябрь) жана Курманжан датканын 1894-жылдын 17-январындагы орус бийлигине өтүнүч каты жана башкаларды айтууга болот. Бул, албетте, мындай үлгүдөгү кол жазмалардын толук эмес тизмеси же болбосо, кыргыздардын орус империясы менен алака түзүү аракетииндеги каттардан кыскача айтылды. Айрым кыргыз уруу башчылары Цин империясы, Кокон хандыгы жана башка кошуна мамлекеттер

¹⁴ Тенишев Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө. К-те: Кыргыздар.2-том, -Б.: Кыргызстан, 1993, 499-б

менен мамилелеш болгондуктан, дагы ушул сыяктуу кол жазмалар болушу мүмкүн. Бул өзүнчө атайын изилдөөнү күтүп жаткан маселе.

Жогорудагыдай кат, документ түрүндөгү жазууларды казак окумуштуусу Б.Абылкасымов “расмий–эпистолярдык стиль” деп атайт да, ал жөнүндө: “XIX гасырдын экинчи жартысына дейинги казакша жазбаларда эдебий тилдин ресми-эпистолярдык стили гана кең дамыганы мээлим”¹⁵, - деп жазган. Бул пикир ошол учурдагы кыргыз жамаларына да тиешелүү көрүнүш. Жазгыч акындардын чыгармалары алгач дал ушул мүнөздө сабаттуу адамдар аркылуу колдон-колго өтүү менен элге таралган.

1855-жылдан 1875-жылдарга чейин кыргыз эли толук Орус падышачылыгына карады. Кыргыз элинин падышачылыктан көптөн күткөн үмүтү акталган эмес. Салыктан тышкары, жергиликтүү элдердин жерлери тартылып алынат. Падышачылык тымызын оторчулук саясатын жүргүзүп, динге, тилге дагы кийлигишет. Мындагы алардын түпкү саясаты жергиликтүү калкты орусташтыруу болот. Кокон жана орус бийлигинин кыргыз элине көрсөткөн түрдүү кесепеттери алдыда сөз боло турган жазгыч акындардын чыгармаларында кеңири чагылдырылат. XIX кылымдын 70-жылдарынан баштап кыргыз жергесине орус-тузем мектептери уюштурула баштаган, аларда котормочу, катчылар гана даярдалган. Өзүлөрүнө чейинки ачылган мусулман мектеп, медреселердин өнүгүшүнө падышалык бийликтин чек кое баштагандыгын төмөнкү чечимдерден көрүүгө болот:

1. “Жаңы медреселер Түркөстан генерал-губернаторунун уруксаты менен гана ачылат;

2. Анын мудариси (мугалим) училищелердин башкы инспектору тарабынан гана кызматка алынат жана бошотулат;

3. Медреселерге орустун цензурасы уруксат кылып, Россияда жана чет мамлекеттерде басылган китептер гана пайдаланылат. Турция жана башка жактардан чыккан китептерди өз бетинче сатып алууга тыюу салынат.

¹⁵ Абылкасымов Б. XIX гасырдын экинчи жартысындагы казак адебий тили. Казак ССРинин “Тылым” баспасы, -Алматы, 1982, 12-б.

4. Жергиликтүү администрация медреселердеги окуган окуунун жүрүшүнө дайыма контролдук кылып, андагы эрежелердин сакталышын байкап турат”¹⁶.

Мындай колдоолорго карабастан, орус-тузем мектептери кыргыз жергесинде кеңири тамырлай алган эмес, анткени ал мектептерде улуттук кызыкчылык, тил, дин маселелери каралбаган эле. Ал эле эмес, орус падышачылыгынын билим министри Д.А.Толстой XIX кылымдын аягында жазган расмий буйруктарынын биринде мындай дейт: “Биздин мекенибиздин чегинде жашаган каны, тукуму бөлөк (инородцы) элдерге билим берүүнүн түпкү максаты – аларды орусташтыруу жана ассимиляциялоо болуш керек экендиги талашсыз нерсе”¹⁷.

Алыскы жана коңшу түрк тилдүү элдерде иштеп жаткан жаңы ыкмадагы мектептер XIX кылымдын акыркы жылдарында жергебизде ачыла баштайт.

Жадиттик багыттын таркалышына татар буржуазиясы (интеллигенциясы) негизги күч эле. Алар Орто Азияда жадиттикти жайылтышкан. Чындыгында, орто кылым мезгилине ылайыкталып түзүлгөн мектептерде окутуунун ыкмаларын жаңыртуу – ошол мезгилдин талабы болгон. Бирок эски ыкмадагы окууну жактагандар да аз эмес эле. Ушуга байланыштуу, мусулман мектептери “усули кадим”, “усули жадид” болуп эки багытка бөлүнгөн. Бул мектептердин экөөндө тең эле дин окутулган, бирок “усулу кадимде” дин басымдуу орунду ээлесе, “усули жадид” дин менен бирге эле илимди дагы окуткандыгы менен өзгөчөлөнөт. “Усули жадид” багытындагы окуу кыргыз жергесине тез тараган. Эл тарабынан мындай жаңы ыкмадагы мектептер жылуу кабыл алынган. Жергиликтүү манаптар, бийлик ээлери да “усули жадид” мектептерин колдогон. Дал ушул учурду Белек Солтоноев сыяктуу алгачкы кыргыз тарыхчылары төмөндөгүдөй баалашкан: “Кыргыз арасында 1895-жылга жете кашкарлыктан, өзбектен молдолор келип, бала окутуп, ушул жылдан баштап ногой молдолор келип

¹⁶ Осмонкулов А. Кыргыздарда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. -Ф., 1974. 43-44-б.

¹⁷ Социальный путь культурного прогресса отсталых народов. –Алматы, 1967. 63-б. К-те: Байгазиев С. Алатоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки. XVII кылымдан 1917-жылга чейин. -Б., 2005 22-б

(капалдык ногой Жамулха кары Файзулла бай уулу) усул кадым боюнча окутуп жүрүп, 1900-жылында Токмокко Закир Адаммылла Абдылкашап уулу деген ногой келип ушундан баштап усул жаид боюнча окуп билим кеңейе баштап Бакча Сарайдан (Крым) чыккан “Таржыман” деген гезитти алып окуй баштады”¹⁸.

О.Сыдыков: “Ал кезде “Кожо Хафиз”, “Чахар китеп” окуп, маанисин билбей курулай гана окуу менен илим тамам болор эле... бу зат ошол дөөлөтү менен Мухаммед Али деген дамбылда алдырды. Ошол кезде шариятты толук билүү, илим алуу, окуу бир топ илгериледи. Талаадагы койчулар, жылкычылар да сабак окуй турган болуп кетти... Бир ариптин кандай сыры бар, кандай сыпаты бар экендигин, картынан баштап, жашына чейин жооп бере аларлык абалга жетти. Ошондой абал башталганына он жыл өткөн жок, ошол азыр да 1901-1902-жылдары Троскиден Токмок шаарына Закир кары жана Вохабов жанапылары келди. Ошол убакта шакирттер ушунчалык көбөйүп кетти, Токмокто турган Чавоков деген улугубуз кыргыз баласын шаардан окубай турган кылып кууй баштады, ошондой буйрук берди. Шабдан баатырдын сурануусу, устатыбыз Закир дамбылданын демилгеси аркасында балдар таралып кеткен жок... Бу адамдан “Наху” (Синтаксис Х.К.), “Сарф” (Морфология Х.К.) илимдери окутула баштады”¹⁹, - деп белгилеген.

Бул жаңы типтеги окутууну биринчи болуп И.Гаспиринский иштеп чыгат жана 1884-жылы Бахчисарайда ачылган мектептерде балдарды ушул жаңы ыкма менен окута баштайт. Алты айдын ичинде арабча жана түрк тилинде окуганды, жазганды үйрөтүп, алгачкы диндик эрежелерди өздөштүрүүгө жетише ала тургандыгын ал орус мектептеринин үлгүсү боюнча окутуунун тыбыш методун колдонуу менен далилдеген. Жыйынтыгында, эски ыкмадагы мектептерден анын артыкчылыгын түшүнө баштаган окуучулардын саны бул мектепте улам көбөйө берген.

Бул жаңы багыттагы мектептердин кийинки баскычы жогорку окуу жайы, медреселер болгон. Ал эми басма сөз

¹⁸ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы 2-том. 86-б.

¹⁹ Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания. –Ф., Кыргызстан, 1990. 37-38-б.б.. Котормо Х.Карасаевдики

багытында өз мезгили үчүн пайдалуу иштерди алып келген газета-журналдар жарык көрүп турган. Татарлардын, казактардын, кыргыздардын жана башка “усулу жадид” мектептеринин окуу программасы бир нече жолу жарыяланган. Алардын ичинен жергиликтүү, колунда бар адамдар тарабынан уюшулган (1902-жыл), Токмок шаарындагы Экбалия медресесинин окуу планына төмөнкүлөр кирген:

1. “Мугалиму Шарша” (Учитель Шарията);
2. “Тарихи ислам” (История Ислама);
3. “Минг быр Хадис” (1001 изречение Магомета);
4. “Куран” (Книга святого Магомета);
5. “Тахарат” (Омовение);
6. “Гакида” (Учение о вере в бога и пророков);
7. “Мунтхаб” (Молитва, богослужение);
8. “Намаз” (Молитва, богослужения);
9. “Тарыхи Анбия” (История пророков);
10. “Анны Киаарат” (Новое чтение);
11. “Гамали Хисаб” (Арифметический задачник);
12. “Мухтасар Джаграфия” (Краткая география);
13. “Рузы - Закат” (Пост и пожертвование)²⁰

Бул мектептер өз окуучу-шакирттеринин сабатсыздыгын жоюп, диний билим берүү менен эле чектелбестен, диний чыгармалар, кыссалар жана чыгыштын классик акындарынын чыгармалары менен таанышуусуна дагы мүмкүнчүлүк, шарт түзгөн. Демек, жазгыч акындардын чыгармачылыгынын калыптанып, өнүгүшүн шарттаган булактарды, биздин оюбузча, төмөндөгүдөй алты баскычка бөлүп көрсөтсөк болчудай:

1. Элдик оозеки чыгармачылык жана төкмө акындар менен болгон байланыш;
2. Кокон жана орус бийлигинин мезгилиндеги диний мектептер;
3. Түрк адабиятынын таасири;
4. Диний адабияттын таасири;
5. Чыгыш классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен таанышуусу;
6. Жеке өздөрүндөгү акындык тубаса шык, талант.

Аталган бул баскычтардын ар бирине өзүнчө токтоло кетели.

²⁰ Чукубаев А.Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917). -Ф., 1967, ст. 65-66.

1. Кыргыз элинин өзгөчө бай элдик оозеки чыгармачылыгы жазгыч акындардын шыгынын жаралуусуна, калыптанышына, өнүгүп-өсүүсүнө бирден-бир негизги булактардан болуу менен алардын чыгармачылыгын түпкү тамырдан дайыма азыктандырып турат. Мындан сырткары, жазгыч акындар өздөрүнө чейинки төкмө акындардын көркөм мурастарына таасирленүү менен өз ырларын жараткандыгын жана өркүндөткөндүгүн таасын байкоого болот. Көөнө кылымдардан бери өнүгүп келген төкмө акындык өнөрдүн жазуу түрүнө өтүү баскычы кыйла мезгилди талап кылары чындык. Ал гана эмес, жазууга өткөн учурда деле элдик оозеки чыгармачылык дале болсо анын өзөгү бойдон кала берген. Мисалы, жазгыч акындардын чыгармаларынын ичинен кыргыз фольклорундагы жоктоо, керээз, кошок, балдар ырларынан тартып дастан, санат-насыят, терме, айтыш, легенда, санжыра, тамсил, макал-лакаптарга чейин толук кездештирүүгө болот. Ал гана эмес, элдик оозеки чыгармачылыктын таасири кыргыз совет адабиятынын учурунда сакталып калгандыгы да белгилүү. Бул жөнүндө: “Кыргыз калкы нечен кылымды карытып, айтылуу “Манас” баштаган элдик оозеки чыгармачылыктын эң сонун үлгүлөрүн жаратып, улам кийинки муунга мурас катары калтырып келген. Ал кенчтер мурас катары адамдардын аң-сезиминде гана жашап кала бербестен, өз убагында кыргыз жазма адабиятынын пайда болушуна жана калыптанышына негиз болгон. Ошондуктан кыргыз совет адабиятынын алгачкы өкүлдөрүнүн чыгармаларында фольклордун духу, таасири күчтүү сезилет”²¹, - деп берилет.

2. Жогоруда сөз болгон Кокон жана Орус падышачылыгынын мезгилиндеги мектептерден шакирттер диний билим алуу менен катар араб графикасындагы жазууну да өздөштүргөндүгү белгилүү. Бул мезгилге чейин оозеки түрүндө чыгарма жаратып келишкен акындардын катарынан ал мектептерден билим алган өкүлдөрү өз чыгармаларын жазуу түрүндө жарата башташты. Кезегинде бул элдик оозеки чыгармачылыкка мүнөздүү болгон синкретизмден алыстап, андан бөлүнүп чыгууга алып келген. Мисалы, обон, бий, музыка, салт, үрп-адат жана башкалардан ыр

²¹ Акматалиев А.А. Фольклордун экинчи өмүрү. К-те.: Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. Адабияттаануу 2-том. –Б.: “Шам” басмасы, 1998, 115-б.

өзүнчө бөлүнүп чыга баштайт.

3. Жазгыч акындардын чыгармачылыгынын калыптанып өнүгүшүн иликтөөдө түрк адабиятына кайрылбай кетүү мүмкүн эмес. Дүйнө тарыхында түрк элдери бай тарыхы, маданияты менен даңазалуу. Демек алардын көркөм сөз өнөрүнүн да дүйнөлүк адабият тарыхынан алган орду өзгөчө деп айтууга болот. Мисалы, “Орхон-Энесай жазма эстеликтери”, “Коркут-Ата”, “Огуз - наама”, көркөм мурастары, А.Ясави, Ж.Баласагын, М.Кашкари ж.б. Азыркы түрк элдеринин дили, тили, түпкү чыгыш теги бир экендигин, көөнө түрк доорундагы жана орто кылымдагы көркөм мурастар алардын бардыгына бирдей тиешелүү, орток адабият экендигин көптөгөн окумуштуулар далилдешүүдө. Мына ушул орток түрк адабияты менен XIX кылымдын II жарымы – XX кылымдын башындагы оозеки жана жазма адабиятыбыздын өкүлдөрү, тарыхчыларыбыз кабардар экендигин төмөндөгү мисалдар айгинелейт.

Коркут Ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган²².

“Угуз хан 116 жыл падышылык кылды. Ошол арада – кышында отко жылынбастан, жайында көлөкөгө саялабастан, бүтүн Азия, Кытай, Жапон, Хиндистан, Истамбол, Мисир, Орустарга чейин каратты. Кол алдына карагандарды мусулман кылып, тек турбастан өмүр сүрдү... Эненин кардынан олуя туулган адам. Баяны чоң китептерде айтылат...”²³.

Абу (Ибнсина), Юсуп (Баласагын), Мухаммед (Барскани),
Муштахиттер жана өттү,
Ошол заман бары өттү.
Нечен кылым эр өттү.
Кожо Ахмат Ясави
Каусул Агзам пир өттү²⁴.

3. Бул доордо мурункуга салыштырмалуу дин чоң саясий күчкө ээ болуу менен эл арасына тереңдеп тарала баштайт. Ал саясатта, укукта, билим берүүдө гана бийлик жүргүзбөстөн,

²² Арстанбек. Керээз. К-те: Арстанбек. -Б.,1994, 14-15-б.б. Түзгөн жана басмага даярдаган Б.Кебекова

²³ Сыдыков О. Тарых кыргыз Шадмания. -Ф.: Кыргызстан, 1990, 97-б.

²⁴ Алдаш Молдо. Бугу менен сарбагыштын урушу. -Б., 1992, 6-б.

адабиятта дагы таасирдүү болгон. Жазмышка, тагдырга баш ийүү үгүтү кеңири жайылтылат. Канткен күндө да мусулман дининин адабияттагы мааниси өтө чексиз деп айтууга болбойт. Бул учурда (бүгүнкү күндө да) элдин жадымында, ой сезиминде фетишисттик, тотемдик, шамандык ишенимдер дагы мусулман дини менен катар аралаш жашап турган. Ошентип теңирчилик тулку боюна сиңген көркөм сөз өнөрүн жогору баалаган көчмөн кыргыз элине мусулманчылык, аят, хадисттер бир дем менен эле кабыл алынган эмес. Мына ошондуктан Ала-Тоого дин таасирин жайылтуунун, бекемдөөнүн мыкты куралы катарында түрк, чагатай, татар басмаларынан чыккан диний көркөм адабият нускалары, башкача айтканда, бейт, казал, кыссалар көп колдонулган. Натыйжада, алгач оозеки адабиятыбыздан кездеше баштаган диний баяндар, бара-бара жазгыч акындарыбыздын чыгармаларынан орун алды. Алар Адам Ата, Обо Эне жана пайгамбарлардын, ыйыктардын, олуялардын өмүрүн, иш-аракеттерин, жашоосун даңазалаган легендалар “Жусуп менен Зулайка”, “Кер баланын чөлүндө”, “Сал-сал”, “Заркум”, “Кыз Дарыйка”, “Атантай Жоомарт”, “Жумжума”, “Шакир-Шакират” жана башкалар болгон.

Ауал Адам атаны,
Сабап болуп Азазил,
Билип туруп өлүмдү,
Бандалар кылат катаны²⁵.

Он сегиз миң ааламдын,
Ортосунда паашасы.
Давид уулу Сулайман,
Мунуң жеткен казасы²⁶.

Байгамбарлар бары өттү,
Улукман хаким кары өттү...
Азирет Аалы Шер өттү.
Омор, Осмон жар өттү...
Идирис, Иса тирүү өткөн.
Искендер менен Сулайман,
Наамурид Шиззат кан өттү.
Заркум, Салсал жана өттү²⁷.

²⁵ Нияз Молдо. Санат дигарасттар. -Б., 1993, 77-б.

²⁶ Кылыч Молдо. Балбак. К-те: Кылыч Молдо. Казалдар. -Ф.: Адабият, 1991, 189-б.

²⁷ Алдаш Молдо. Бугу менен сарбагыштын урушу. -Б., 1992, 6-б.

4. Адам баласынын акыл-сезиминен жаралып, эчендеген замандардан бери өнүгүп, жашап келе жаткан чыгыш элдеринин классикалык адабияты – дүйнөлүк адабият казынасына зор үлүш кошо алган эле. Анын ичинде XVIII кылымдын экинчи жарымынан тартып XIX кылымдын ичиндеги кыргыз адабиятынын өнүгүшүндө дагы зор мааниси бар. Кыргыз элинин чыгыш элдери менен болгон маданий, адабий байланыштарынын өрүшү абдан кеңири. Анын тарыхынын тамыры тереңде жатат. Чыгыштын классикалык адабиятынын көптөгөн асыл үлгүлөрү кыргыз жергесинде бир нечелеген кылымдар бою оозеки түрүндө тарап келген. XIX кылымдын тең жарымынан тартып чыгыштын аңыз-дастандары эл арасынан чыккан диний билими бар адамдар аркылуу жазуу түрүндө таркалган. Анын таасири менен ыр, казалдар гана жазылбастан, айрым дастандарыбыздын да пайда болушуна түздөн-түз ушул чыгыш адабияты түрткү болду. Буга далил катары “Шахнаме”, “Лайли менен Мажнун”, “Фархат менен Ширин”, “Искендер”, “Бозжигит”, “Миң бир түн”, “Тоту наама”, “Муңдук-Зарлык”, “Тахир-Зухра”, жана башкаларды көрсөтүү менен, Молдо Кылычтын төмөнкү ыр саптарына кайрыла кетели:

Сулайка менен Лайлыга,
Мажнун, Жусуп зар болгон.
Зайыпжамал дартынан,
Ашык болуп Бозжигит,
Жаан кезген артынан...²⁸.

5. Албетте, бул оозеки элдик чыгармачылыкты, жазууну, диний жана чыгыш адабиятын өздөштүргөн адамдардын бардыгы эле жазгыч акын болгон деген сөз эмес. Аталган далилдердин көпчүлүгүн бириктирип, ширетип, данакерлеп турган жеке акындык талант, тубаса шык, жөндөм, зээн, касиет, жигер, даремет, өнөр десек жаңылышпайбыз. Башкача айтканда, жазгыч акындар табиятынан, тукумунан дээринен ыр жаратуу кудуретине эгедер жөндөмдүү адамдар болушкан.

Жыйынтыктап айтканда, жазгыч акындардын чыгармачылыгынын ислам дини менен толук байланыштуу

²⁸ Молдо Кылыч. Кайнага-келин. К-те: Молдо Кылыч: Казалдар. –Ф., 1991, 195-б. Түзгөн: О.Сооронов.

экендигин белгилеп, ал диндин Кокон кандыгы бийлик жүргүзгөн мезгилден баштап таралгандыгы тууралуу сөз кылдык. Ага себеп катары, биринчиден, кыргыздардын кайсы кылымдардан тартып мусулмандашканы жөнүндө түрдүү маалыматтар кездешкени менен, азыр илимде так жооптун жоктугу. Экинчиден, жазгыч акындарыбыздын алгачкы өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы дал ушул Кокон кандыгынын бийлик жүргүзгөн учуруна туура келгендиги себеп болду.

Ислам дининин белгилүү чоң агымы болгон суфизмге да кеңири токтолууну максат кылдык. Анткени бул агым кандуу согуш, басып алуучулук жол менен эмес, көркөм сөз, такыбалык менен элдин аң-сезимин мусулманчылыкка үндөгөн жана ири өкүлдөрүнүн таасири бүгүн дагы дүйнөнүн айрым элдеринде өз күчүн жогото элек. Динге үгүтөөнү ишке ашырууда миссионерлердин, дербиштердин ролу зор. Бирок миссионерлер алгач исламдын таалим тарбиялык маанисин, шарияттын жол жоболорун, пайгамбардын жүргүзгөн саясатын үгүттөгөнү менен түпкүлүгүндө өз тарабынын кызыкчылыгын ишке ашыруу ою да болгон. Мына ушундай тымызын саясат Кокон кандыгы жана Россия империясынын тынчтык жол менен басып алуу максатына ылайык келип, мусулманчылыкты таратууда миссионерлерди пайдаланышкан. Кезегинде мындай саясат асыл патриоттуулукту ичине камтыган замана агымындагы чыгармалардын жаралышына түрткү болгондугун жазгыч акындардын ырлары аркылуу далилдөөгө болот. Тарыхый окуялардын көркөм чыгармада чагылдырылышы, же тарыхый ырлардын пайда болушу да жазгыч акындарга тиешелүү болгон жаңы өнүм.

Ошентип, Кокон хандыгынын салыктан баш көтөрткүс мезгили, орус падышачылыгынын баскынчылык саясатынын учуру белгисиз көөнө доорлордон бери келе жаткан кыргыз акындарынын чыгармачылыгынын өнүгүү күчүн жогото алган жок. Тескерисинче, мейли төкмө, мейли жазгыч акындардын чыгармачылыгында болсун, ошол доордун мүнөзүн белгилеген жаңы багыт, тематика пайда болду. Мисалга алсак, жазуу түрүндөгү замана адабияты жана тарыхый ырлардын жаралышы да ушул мезгилдерге туура келет.

ЗАМАНА ПОЭЗИЯСЫНЫН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨ ӨНҮГҮҮ САЛТТАРЫ

XIX кылымда кыргыз оозеки адабияты байыртан келе жаткан өнүгүү күүсүн, коомдогу ролунун күчүн жоготпогондугу белгилүү. Мейли манасчылык, же төкмө акындык, куудулдук өнөрдү албайлы, өсүү деңгээли бийик экендигин көрүүгө болот. Кокон хандыгынын мезгилинде ислам дининин таасири мурункуга салыштырмалуу чоң өсүүгө жетишкендигин айттык. Кыргыз жергесинин айрым жерлеринде сопулук боордоштугунун болгондугу тууралуу маалыматтар бар. Бул боордоштуктардын кадирия, накшбандия, сухранвардия, чештия агымдары XIII-XVI кылымдарда эле Теңиртоо өрөөндөрүндө таралган.

Диндин таасири манасчылыкка, төкмө акындыкка, куудулдукка да тийген. Өзгөчө, акындар поэзиясындагы “замана агымындагы” чыгармалардын пайда болуп, калыптанып, өнүгүү тарыхы ушул оюбузду коштоп, мисал боло алат.

“Замана агымы” - кыргыз адабиятынын тарыхындагы өз баасын толук ала элек маселелердин бири экендиги талашсыз. Замана агымындагы чыгармалар адабиятыбыздын тарыхындагы XIX–XX кылымдын башталышындагы төкмө жана жазгыч акындардын чыгармаларынан орун алгандыгын көрүүгө болот. Ал эми жалпы адамзат тарыхынын алкагында “акыр заман” темасы кайсы доорлордон бери оозеки айтылып же болбосо жазуу түрүндө диний жана көркөм мурастарда баяндалгандыгы белгисиз. Бирок кыргыз элинин төкмө жана жазгыч акындарынын ушул агымдагы чыгармаларына кайрылган адабиятчы окумуштуулар, философтор “замана темасынын” байыркылыгын, көөнө экендигин белгилешкен. Алардын катарында Тазабек Саманчинден баштап, А.Акматалиев, Ш.Үмөталиев, А.Эркебаев, А.Обозканов, Асан Кайбылда уулу, жана башкаларды атоого болот. Ал изилдөөчүлөрдүн макалаларында айтылган “индустардын ыйык китебиндеги акыр заман толгонууларынан”²⁹ “Инжил”, “Куран” китептеринен³⁰, чынында эле, бул багыттын жазуу түрүндөгү башат булактарын көрө алабыз. Мисалы, байыркы индустардын ыйык китеби болгон “Махабхаратада”: “... Адамдардын бардыгы ыйманын

²⁹ Кайбылда улуу Асан. Арстанбектин тар заман. К-те.: Кайбылда улуу Асан. Күү баяны. –Б., 2000, 302-б.

³⁰ Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско. –Ф.: Адабият, 1989, 14-б.

жеп, калпычы болот. Элди митаам, эки жүздүү адамдар бийлешет, алардын иштегени балит, сүйлөгөн сөздөрү калп. Уйлардын желини байып, каргалардын көптүгүнөн бактар бүрдөбөйт... Динден чыккандар, аракеттер, бирөөнүн эсебинен жан баккандар көбөйөт. Ыймандуу, таза адамдар куугунтукталып, арамзалардын иши өргө өкүрөт. Кыздар 7-8-жашында төрөп, балдар 10-12 жашында ата болушат. Адамдар ач көздүккө берилип, бири-бирин өлтүрүп киришет. Атасы баласына, баласы атасына жоо болот, алар кабагым-кашым дебей, бирин-бири өлтүрө башташат. Бирок аларды эч ким кой-ай дебейт, уяткарбайт. Кыздарды эч ким кудалабайт, күйөөгө узатпайт, күйөөнү алар өздөрү таап алышат. Оң кол сол колдукун уурдайт. Эрди-катындын бири-бирин көрөйүн деген көздөрү болбойт. Болор-болбос үчүн чыр чыгат. Адамдар таш боор болот. Наадан акылманга акыл айтып, акылман анын сөзүн тамшанып угат...”³¹, - деген маалымат жазылат. Ал эми христиандардын ыйык китеби “Инжилде” акыр заман болору, Иса пайгамбардын жерге келиши айтылса, мусулмандардын ыйык китеби болгон “Курандын хадистеринде” да андай учурдун келери, бузулган калайыктын ичинен таза адамдарды имам Махди сактап калары жазылат.

Ошол эле учурда бул диний китептердеги аталган башаттарды “акыр заман” темасынын жаралуу булагынын түпкү теги катары кароого болбойт. Анткени жогорудагы көрсөтүлгөн маалыматтар бул тематиканын жазуу түрүндө кездешкен алгачкы гана булактары экенин эске алсак, анда ал китептер жазылганга чейин эле “акыр заман” баяндары оозеки түрдө өнүгүп келгендигин четке кагууга болбойт.

Ал эми бул багыттын ыр түрүндөгү чыгарманын деңгээлине көтөрүлүп, чоң адабий агымга айланышы жана кыргыз казак акындарына таасир этиши орто кылымдагы суфизмдин ири өкүлдөрү менен жакындан байланыштуу экендигинен кабар берет. “Башкасын айтпаганда деле Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын “Акыр заман”, “Тар заман”, “Зар замандарынын” генезисин байыркы, орто кылымдагы мурастан баштап кароого болорун”³², - белгилүү адабият окумуштуусу А.Акматалиев белгилеп өтөт. Ал орто кылымдагы мурас суфизм

³¹ Кайбылда уулу Асан. Арстанбектин тар заман. К-те: Кайбылда уулу Асан. Күү баяны. –Б., 2000. 302-б.

³² Акматалиев А., Кулджокмат Ясави. К-те.: Кыргыз адабиятынын тарыхы 4-том, -Б., 2000, 98-б.

экендиги талашсыз. Аны европа окумуштуулары мусулман мистикасы деп ишендиришет.

Ал эми замана агымындагы адабиятты суфичил көз караштан өзүнчө бөлүп элестетүү мүмкүн эмес. Сопулук, же болбосо суфичилдик алгач коомдук идеологиянын негизинде философиялык агым иретинде калыптанган. Анан да анын айрым көрүнөштөрү мусулман динине чейин эле болгондугу байкалат. Муну теңирчиликтеги шамандардын, бакшылардын буддалардагы, христиандардагы кечилдердин иш аракеттери айгинелейт.

“Мистика - (гр.-сырдуу) негизин кереметтүү күчтөргө ишенүү түзгөн диний – идеалисттик көзкараш. Байыркы мезгилде эле пайда болуп, кийинчирээк Байыркы Чыгыш менен Батыштын диний коомдорунун жашыруун ырым-жырымынын маанилүү элементине айланган. Бул ырым-жырымда негизги белги катары адамдын кудай же башка бир касиеттүү жан менен тыгыз байланышы эсептелген. Кудай менен жакындашуу экстаз, капилеттен көз ачылуу аркылуу жетишилет. Мистиканын элементтери байыркы, орто кылымдагы, жаңы мезгилдеги идеалисттик философиянын бардык агымына мүнөздүү..”³³. Суфизм, аскетизм (зухд), тасаввуф менен да байланыштуу. Биз таанышкан маалыматтарга (жазуу, оозеки) таянсак, “суфий” сөзүнүн келип чыгышы, билдирген мааниси боюнча бир нече пикирлер бар. Алардын ар бири “суфизмдин” маңызына кайсы бир тарабынан жакындашып турат:

1. Айрым изилдөөчүлөр грек тилиндеги “софос” термини менен байланыштырышып, анын негизинде “суфий” сөзү келип чыккандыгын айтышат. “Софисты (гр. - мастер, художник) так называли древнегреческих философов, выступавших в роли профессиональных учителей “Мудрости” и “красноречия”...”³⁴.

2. Изилдөөчүлөрдүн бир тобу бул терминди арабча “саф” (сап, катар) сөзүнөн пайда болгон дешет. Тактап айтканда, Кудай жолуна кирген мусулмандардын биринчи сабында турган топтордун аталышы.

3. Дагы бир маалыматта, “суфий” сөзү арабча “ахл-ас суффа” (орундук ээлери) сөзүнөн келип чыккан деп эсептешет. Суффа ээлери жалган дүйнөнү четке кагып (аскет, зухд), пайгамбардын

³³ Кыргыз совет энциклопедиясы. –Ф., 1979, 4-том, 275-б.

³⁴ Филосовский словарь. -М., 1963, 418-б.

тирүү кезинде эле анын короосундагы атайын орундукта жашаган өтө такыба динчилдердин тайпасы. Пайгамбардын жолун уланткандыктары үчүн кийинчерээк ушул наам менен аталышкан деп түшүндүрүлөт. “Под влиянием заботливости Корана о бедных и нищих возникло предание, что сам Мухамед окружил себя бедняками (факирами), для которых была поставлена особая скамья- суффа- рядом с мечетью; из “людей суфф” вышло несколько передатчиков преданий о пророке и его жизни”³⁵.

4. Кийинки бир пикирде “суфий” - “суфух” сөзүнөн алынгандыгы айтылат. “Суфух” кандайдыр бир нерсенин жыйынтыгы, корутундусу.

5. Ошондой эле “суфий” аталышын “сааф”, же “софлик” (таза, пакиза) сөздөрү менен да байланыштырышып, рухий жетик маңызга эгедер мусулмандардын тобу деген пикир бар.

6. Айрым окумуштуулар “суф”, грекче “философия” (phileo – сүйөм, serphia - акылмандык) сөзүнүн экинчи бөлүгүнөн алынган деген ойду билдиришкен.

7. Арабча “суф” деген сөз “жүн” деген маанини билдирери, андан жасалган кийимдерди (сурп чепкен, кой терисинен тигилген кийиттер) кийген динчил топторду эл “суфийлер” деп атап калган деген пикирди көпчүлүк окумуштуулар колдошот.

8. Булардан сырткары “суфий” термини “сафа” (тунук) сөзүнөн келип чыккан деген пикир да бар, анткени алардын (суфийлердин) жүрөгү жалпыга ачык күндөй жаркырап турат дешкен.

Суфилерди «дубана» «алла пенделери», “валий” (дос), “олюя”, “ахли боотин” (ички дүйнө, сырдуу), “дербиш”, “календер”, “мусапыр”, “факир”, “бечара” деген аталыштар менен чакырышкан.

Суфилердин көркөм образын кыргыз совет жазуучулары бир нече чыгармаларында сүрөттөп берген. Анын бири катарында Т.Касымбековдун «Сынган кылычындагы» кыпчактарды кырып жаткан учурдагы дубананын бейнесин мисалга тартууга болот. «Бир календер нары-бери басып, корккондой элтейген түр менен жүзүн тиктеп, киши тиктеп калса селт этип жүзүн үйрүп нары басып кетип, өзүнчө сандалып жүрдү:

³⁵ Бартольд В.В. Мистицизм в исламе. К-те: Бартольд В.В. 6-том, -М.: Наука, 1966, 114-б.

О, көр пенде, көр пенде,
качан кулак түргөйсүң.
Алкы кетти атанын,
Абийири кетти баланын.
Кетирбеске не чара,
Жакынбы акыр замана »³⁶

Суфизмдин маңызына, аны аткаруучу, ишке ашыруучу дервиштердин, дубаналардын максатына карасак, “Арабча-Орусча” сөздүктөгү “софион”³⁷ (чистый, ясный, прозрачный) деген сөз бул багыттын аталышы менен байланышы бардай.

Дербиштерге жанашат, жан дүйнөсүн ачкандар,
Демек, келсин бул жолго көр оокаттан качкандар.
Дербиш деген соолубай агып турган булактай,
Дербиш болот жүргөндөр тазалыгын кулатпай³⁸.

Орто кылымда суфизм араб өлкөлөрүнөн баштап бүткүл дүйнө мусулмандарына тез тарап, боордоштуктар уюшулуп, аны негиздеген күчтүү өкүлдөрүнүн ысымынан аталышкан. Анын ичинен эң көрүнүктүүлөрү: “ахмадия, бекташия, жунайдия, накшбандия, халляжия, идирисия, кадирия, маляматия, маулявия, рифаня, саадия, шазидия, сухранвардия, тижания, чиштия ж.б.”

Аталган боордоштуктарды пирлер, шейхтер, эшендер, калпалар башкарган. Түрк тилдүү элдердеги суфизмдин ири өкүлү – Ахмет Ясави. “Суфилер мистикалык зикир чалуу эрежелеринин экстазга жетүү үчүн поэзия менен музыканы колдонуунун, жанды тулку-бойдун эркинен бошотууга көмөктөшө турган өзүн-өзү кармай билүүнүн татаал системасын түзүшкөндүгү”³⁹, - белгиленет.

Суфисттик поэзия Орто Азия элдеринде да кеңири тарап, өнүгө алган. Мисалы, Түркстанда пайгамбар менен катар коюлган Ясавинин ырларын айтууга болот. “Мусулманчылыктын кыргыздарга таралышы менен ал кыргыздар арасында Сопу Алдаяр деген атка ээ болгон. Анын ырларын дубана, дервиштер жатка көп айткандыктан, биздин оозеки чыгармачылыгыбызга ажырагыс болуп сиңип кеткен:

³⁶ Касымбеков Т. 2 томдук. Тандалган чыгармалар 1-том –Ф., Мектеп 1990. 301-бет

³⁷ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь –М.: Русский язык, 1985, 441-б.

³⁸ Юнус Эмре. Дервиштер. К-те: Сүйүүнүн султаны Юнус Эмре. –Б.: Бийиктик, 2005, 51-б.

Которгон: А.Исмаилов

³⁹ Ислам. Кыскача маалыматтама. Кыргызстан басмасы. –Ф., 1989, 108-б.

Үйүм-үйүм дебегин,
Үйүң калар күн болор.
Малым-малым дебегин,
Малың калар күн болор.
Үйүм-үйүм дебегин,
Үйүң талаа чырпыгы.
Малым-малым дебегин,
Малың талаа чымчыгы.
Алла үй, Алла үй!⁴⁰

Ясавиден кийинки Орто Азиядагы суфизмдин ири өкүлү-Бахауддин Накшбанд Букари (1314-1389). Накшбандия орденин негиздеген, ал тууралуу көптөгөн мистикалык баяндар азыр да айтылып келет. Накшбандия өзүнүн талапкерлеринин календерликке жана жашырынуучулукка чакырган эмес, тескерисинче, ынтаалуу дыйкан, кол өнөрчү, соодагер болууга, мамлекет кызмат ордун ээлөөгө милдеттендирген. Орден расмий ислам менен келишүүчүлүктө жашагандыгы О.Сыдыковдо мындай маалымдалат:

Бахавиддин олуя
Дубаналык кылбаган.
Акча сурап калктардан
Дүйнө малын жыйбаган
Акча сурап, нан алып,
“Мен олуя” дебеген
Дүйнө камын жебеген⁴¹,

Атактуу перс-таджик акыны Жами (1414-1492), өзбек акыны Алишер Навои (1441-1501) Накшбандиянын талапкерлери болушкан. Бул орден XIX кылымдын аягында да өз күчүн, колдоочуларын жоготпогондугун төмөнкү пикирден көрүүгө болот: “Известным суфийским мыслителям накшбандийского толка являлся Абай и его религиозный учитель ишан Ауез. Автор романа “Путь Абая” Муктар Ауэзов называл себя накшбандийцем”⁴².

Ошентип, орто кылымда өнүгүүсүн баштаган суфизм агымы XIX кылымдан XX кылымдын башталышына чейинки кыргыз-казак оозеки жана жазма адабиятына да таасир эткен.

⁴⁰ Акматалиев А.А. Актыкка үндөгөн Кулкожакмат. /Заман, 2002, 18-январь.

⁴¹ Сыдыков О. Тарых кыргыз шадмания. –Ф.: Кыргызстан, 1990, 63-б.

⁴² Суфизм. В книге.: Религии в Казакстане. Хрестоматия. Часть 2, -Алматы, 2003, ст. 348.

Казак акындарынан “акыр заман” идеясын өз чыгармачылыгына колдонгон Букар Жырау, Шортонбай, Дуулат, Аубакир жана башкаларды кездештиребиз. Ал эми кыргыз адабиятынын тарыхында Калыгул, Арстанбек акындар ушул агымдын баштоочу ири өкүлдөрү болсо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдолор бул багытты жазуу түрүндө улантуучулар болуп эсептелишет. Жогоруда аталган диний ыйык китептердеги, суфист акындардын чыгармаларындагы, казак-кыргыз заманчыларындагы “акыр заман” баяндоолору бири-биринен болгон айырмалуу өзгөчөлүктөрү менен катар эле жалпылыктарга да ээ. Бул диний, адабий мурастардын бардыгында тең “акыр заман” белгилери катары “адам баласынын пейилдеринин бузулушу”, “жүрүм-турумдун чектен чыгышы”, “өзгөчө алааматтардын болушу” жана башка ушул сыяктуу терс көрүнүштөр белгиленет. Тактап айтканда, бул тематика шарыят эрежелеринин тегерегинде көбүрөөк өнүккөндүгүн байкоого болот.

Ясавиде: “Ыракым кылбай не энеде, не атада,
Ынсап кылбай не агайын, бечарада,
Мусулмандар муш салышып ич арада,
Мастык менен туугандыктан танды көрүң”⁴³

Юнус Эмреде:

Даанышмандар бузулуп, туура жолго түшүрбөйт,
Дербиштердин айтканын эл тыңшабайт, түшүнбөйт.

Жоомарттыктан айрылган атка минер хан болот,
Жегендери арам эт, а ичкени кан болот.

Жаман жолго баскандар арам менен чулгашат,
Жерден тажаал чыкканда жапа тырмак чуркашат⁴⁴

Кыргыз-казак заманачы акындары мына ушул өзүлөрүнө чейин айтылган “акыр заман” белгилерин элдик (көчмөндүк) каада-салттын мазмунуна буруп:

Уул атадан уялмас,
Кыз анадан ийменбес,
Ана кызын тия алмас ...⁴⁵

⁴³ Ахмет Ясави Хикметтер. Алатоо, 1990-ж., №10, 80-б. (Кыргызчага которгон Өмүралиев Ч.)

⁴⁴ Эмире Ю. Акыр заман. –Б., 2005. К-те: Сүйүүнүн султаны Ю.Эмире, 45-б. Түркчөдөн которгон Исмаилов А.

⁴⁵ Дуулат Бабатай уулу. Өсиетнама. К-те: XIX гасыр адабиети. –Алматы: Ана тили, 1992, 22-б

Атанын тилин улы алмас,
Ананын тилин кызы алмас.
Айта берип кантейин,
Өлыниң тилин тири алмас ...⁴⁶.

Уулдан урмат кетер,
Кыздан кылык кетер.
Атанын тилин уул албас,
Аганын тилин ини албас ...⁴⁷.

Бойго жеткен кыздардын,
Баштагыдай көркү жок.
Той азаят дечү эле.
Кыз он бешке чыкканда,
Энесине баш бербей,
Боюн күүлөйт дечү эле ...⁴⁸ - деген өңдүү ыр

саптарын жаратышкандыгы жогоруда айтылган пикирибиздин далили болуп саналат. Эки элдин заманачы акындарынын өзүлөрүнө чейинки “акыр заман” баяндоолорунан болгон негизги өзгөчөлүгү баштагылар сыяктуу эле булар да өз учурунун мүнөзүн, башкача айтканда, падышалык Россиянын мыйзамсыз келгиндерин ашкерелөө, алардын саясатына каршы чыгуусун сүрөттөп берүүгө жетишүүсү болуп саналат.

Дегеле, “акыр замандын” келгендиги – орустардын колониялык саясаты менен түздөн-түз байланыштырылып чагылдырылганын төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот:

Өңү сары, көзү көк,
Орус деген эл келер.
Арканга ченеп жер бөлөр ...⁴⁹.

Самоур менен шай шыкты,
Сауп ишер сүт жок,
Акша деген мал шыкты...⁵⁰.

Ошондо өңү сары,көзү көк,
Орус чыгат дечү эле ...⁵¹

⁴⁶ Шортонбай Канай уулу Насихат.К-те: XIX гасыр адабиети. –Алматы: Ана тили, 1992, 83-б.

⁴⁷ Калыгул. Акыр заман. К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 522-б.

⁴⁸ Арстанбек. Тар заман. К-те.: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 575-б.

⁴⁹ Калыгул. Акыр заман. К-те: кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999.

⁵⁰ Дуулат Бабатай уулу. Өсиетнама. К-те: XIX гасыр адабиети. –Алматы: Ана тили, 1992, 22-б.

⁵¹ Арстанбек. Тар заман. К-те.: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 575-б.

Суфий акын Ахмед Ясавиде орустар айтылбайт:
Акыр заман үмөтү дүнүйө жыяр үйүнө,
Напси араанын кең ачаар жеп-ичкенге сүйүнө.
Шаан-шөкөт шараптап, түшүп кетер түбүнө,
Арстан бабам сөздөрүн эшитиңиз таберик⁵².

Мурда кийин коңшу жашабаган каада-салты, жашоо-шарты, мал чарбачылыгы, тили, дини, кийген кийиминен бери өзгөчөлөнгөн, өзүнө тиешелүү өнүккөн маданиятка ээ көчмөн элге орустардын келип, жакшы жерлерине ээлик кыла башташы-мурдатан айтылып келген кептин чындыгы болуп, ал чөлкөмгө замандын, же жашоонун акыркы ирет келип, тарып да бараткандай сезилиши – мыйзам ченемдүү көрүнүш эле.

Калыгул Бай уулунун “Акыр заман” чыгармасында:

Азиздер айтып кетиптир,
Акыр заман болжолун ...⁵³.

Арстанбектин “Тар заманында”:

“Кыл сакалым жок чакта,
Карылардан көп уктук,
Уламадан сөз уктук⁵⁴ .., - деп ырдалат.

Жогорудагы ыр саптарындагы “айтып кетиптир”, “көп уктук”, “сөз уктук” деген сөздөр “замана” багытындагы маалыматтардын оозеки түрүндө кеңири тарагандыгынын да белгиси. Ал маалыматтар эл арасында “акыр заман жакындаганда”, “кыямат кайым болордо”, “топон суу каптарда”, “коңгуроолуу көк эшек”, “ит жээр”, “бит жээр” чыгат, «адам шыбак үстүнө чыгып үн салат», «йажуж-мажуж чыгат экен» деп айтылган.

Ошол эле учурда жазгыч акындар бул багыттын жазуу түрүндөгү булактары менен дагы кабардар экендигин төмөнкү ыр саптары айгинелейт:

Мазмуну куран айтыпдыр
Китептин көбү жүзйат⁵⁵.

⁵² Ахмед Ясави. Хихметтер. Алатао, №1, 2000, 149-б. (Которгон, Ч.Өмүралиев).

⁵³ Калыгул. Акыр заман. К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 523-б.

⁵⁴ Арстанбек. Тар заман. К-те.: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 575-б.

⁵⁵ Молдо Нияз. I санат дигараст. К-те: Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 34-б.

Китапта өзүм көргөнмүн
Бейиш, дозок боюну⁵⁶.

Китептерде бир болжол,
Коркунуч болор жүз жылда⁵⁷ ...

Акыр заман шумдугу,
Кара дажаал жажуждар,
Чыгар болжол болдубу.
Китептерде мазмуну,
Келип турат чындыгы.⁵⁸
Акыр заман белгиси,
Сизге баян кылайын,
Китептерде сөзү бар,
Ынанбасаң табайын.
Заман андай болмогу,
Жерге бузук толмогу⁵⁹.

Заманачы акындарыбыз “Акыр заман”, “Тар заман” чыгармаларында өздөрү жашаган доордо боло турган, же болуп жаткан орчундуу өзгөрүүлөрдү ыр менен көркөм сүрөттөөлөрү бири-бирине жакын экендиги көрүнүп турат. Ал окшоштук Калыгул менен Арстанбектин жашы жагынан айырма болгондугуна карабастан, Кокон хандыгынын мезгилинде жашап, орус бийлигинин саясатынан кабардар болуп, алардын оң-терс жактарын эл менен бирге көргөн ойчул таланттар болушкандыгында. Ошондой эле Калыгулдун меселдетип айткан “Акыр заманын”, Арстанбек акын “Тар заманда” кеңейтип, улантканын да байкайбыз. Ага далил катары жазгыч акын Тоголок Молдонун:

“Калыгулдан укканын,
Арстанбек сайрап жам кылды.
Баштан аяк укканын,

Бары журтка даң кылды ...”⁶⁰ деген ыры аркылуу көрсөтүүгө болот. Же болбосо, тарыхчы Б.Солтоноевдин төмөнкү жазып калтырганы ушул ойду улап, бекемдеп турат:

⁵⁶ Молдо Нияз. I санат дигараст. К-те: Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 126-б.

⁵⁷ Молдо Кылыч. Зилзала. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 164-б

⁵⁸ Молдо Кылыч. Зилзала. К-те: Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 160-б.

⁵⁹ Ошондо. 173-б.

⁶⁰ Кол жазмалар фонду. Инв. №1268.

“Атасы Буйлаш мунусун байкап, ырчы-комузчу болгонун билип, “ырдаганыңды калтыр” деп нечен мерте уруп соксо да Арстанбек качып барып талаада мал багып жүргөндө ырдап, комузун чертип жүргөн жана да Калыгулдун айткан сөздөрүн жатка алып, аны арбытып-узартып жиберген”⁶¹. “Акыр заман”, “Тар заман” бир багыттагы, бири-бирин улаган чыгармалар болгону менен, алардын аткарылышындагы чоң айырмачылыкты белгилөөгө болот. Буга чейин жарык көргөн маалыматтарга таянсак, Калыгул “Акыр заман” сөздөрүн угуучулардын саны чектелген жерде, берилген суроолорго жооп кылып, кыска меселдетип айткан. Ар бир баяндоосунан кийин оң, сол ийинин карап, “ыраспы?”, “чынбы?” деп белгисиз күч менен өз сөздөрүн бекемдеп, сырдуу макулдашып турчу экен. Айткандарынын айрым гана жерлери ыр түрүндө болбосо, жорго сөз түрүндө баяндалган.

Арстанбек Буйлаш уулунун “Тар заманы” болсо, өзүнө тиешелүү обон менен комуздун коштоосунда, чогулган көп элдин ортосунда аткарылган. Арстанбекти өз көзү менен көрүп, ырын уккан Талип Молдонун бул тууралуу окумуштуу Тазабек Саманчинге айтып бергенин мисалга тарталы:

“Мен келсем үйдүн ичи-тышын бербей, толуп чыгып кеткен экен... Арстанбек “Тар заманын” баштады, кары-жашы дебей, отургандардын баарын ыйлатты”⁶² - деп эскерген. Ошондой эле “Акыр заманда” кездешпеген Маймыл, Шорук, Балбай сыяктуу тарыхый инсандардын орустар тарабынан туткунга алынгандыгы “Тар заманда” кыскача айтылат.

Арстанбек акын айтыш өнөрүнүн да мыкты чебери болуу менен замана темасын айрым акындар менен айтышкан учурларында да колдонгон. Андай акындык беттешүүлөрүнүн бири – казактын төкмө акыны Каңтарбай менен болгон айтыш. Ал жерде Арстанбектин “Акыр заман” тууралуу берген соболдоруна таң калган казак акыны “Мен жауп бермей ак жеңилдим...”⁶³ - деген экен.

Заманачы меселчи жана төкмө акындарыбыз өздөрүнүн бул багыттагы чыгармаларында орустардын келиши менен турмуштук пайдалуу өзгөрүүлөр болгонун да танбайт.

⁶¹ Солтоноев Б. Арстанбек. К-те: Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. –Б.: Учкун, 1993, 153-б.

⁶² Саманчин Т. Арстанбек. К-те.: Арстанбек. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. –Б., 1994, 146-б. (Түзгөн Кебекова Б.).

⁶³ Арстанбек. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. –Б., 1994, 44-б. (Түзгөн Кебекова Б.).

Айта кетүүчү нерсе, замана темасына байланыштуу “кыямат кайым”, “акыр заман”, “топон суу”, “дубана” деген сөздөрдү “Манас” эпосунан, “Жаныш-Байыш” ж.б. дастандарыбыздан да кездештирүүгө болот. Ал эми “Кыз Дарыйка” түздөн-түз ушул багыттагы чыгарма болуп эсептелет. Замандын оордугу, кыйындыгы бир эле адам баласына эмес, жан-жаныбарлар, макулуктун майда-чоңунун да башына түшкөндүгү тууралуу ыр саптарын кыргыз, казак легендарлуу акындарынын эң алгачкысы эсептелинген Асан Кайгыдан да жолуктурабыз.

Ошентип, замана агымындагы чыгармалар алгач оозеки түрдө өнүгүп, көркөм адабий казынабызга “Акыр заман”, “Тар заман” өңдүү чыгармаларды кошту. Кийинчирээк бул багыт андан ары жазуу түрүндө өнүгүп, “Зар заман”, “Хал заман” деген аталыштагы чыгармалар менен адабиятыбызды байытты. Албетте, жазгыч акындар бул чыгармаларын дароо эле жазуу жүзүндө жараткан деп айта албайбыз. Алгач алар эл казынасындагы эчен кылымдан бери улам кийинки муун тарабынан толукталып келе жаткан көркөм мурастарды, же ал мурастарга таасирленүү менен импровизация аркылуу жараткан, угуучулардын алдында аткарып жүргөн чыгармаларын жазышы мүмкүн. Бул жөнүндө Т. Сыдыкбеков: “Поэзиядагы жаңылык менен анын табылгалары тексиз болбойт. Поэзиядагы чоң табылгалардын жеңиши дал ошол эски, жаңынын ширесинен өнүгөт...”⁶⁴, - деген оюн айткан.

Мына ушундай алгач оозеки түрүндө өнүгүп, андан аркы жашоосун жазуу аркылуу уланткан тематиканын бири – “Замана агымындагы” көркөм мурастар.

Кыргыз замана адабиятынын мына ушул өзгөчөлүгүнө карап, аны шарттуу түрдө экиге бөлүп кароого болот:

1. Оозеки түрүндөгү замана адабияты;
2. Жазуу түрүндөгү замана адабияты.

Оозеки өнүккөн Замана адабиятында “Акыр заман” (Калыгул), “Тар заман” (Арстанбек) чыгармаларында орус империясынын оторчулук саясаты кыргыз жергесине келе элек жана жаңыдан келе баштаган мезгили сүрөттөлөт. Ал эми бул тематиканын жазуу жүзүндө өнүгүшүнүн өнүмү болгон Молдо

⁶⁴ Сыдыкбеков Т. Үч суроого жооп. К-те: Табылга. –Б.: Адабият, 1991, 114-б.

Кылычтын “Зар заман”, Алдаш Молдонун “Хал заман” чыгармалары. Аларда империянын бийлигинин жергебизде орногон учуру көркөм баяндалат. Бул чыгармалар жазуу жүзүндө экендигине карабастан, бизге түп нускада эмес, оозеки, же эл оозунан чогултулуп жеткендиги белгилүү. Замана темасына түздөн-түз тиешеси бар бул багыттын маңызын өз мазмунуна камтыган түп нускадагы көркөм мурастар да жок эмес (Т.Молдо, С.Орозбаков). Алардын ичинде Молдо Нияз (“Х Санат дигараст”) заманачы акындардын катарында айтылбай жүрөт. Молдо Нияздын кол-жазмаларынын эл ичинен табылышы, кол жазмалар фондусуна өткөрүлүшү Б.Юнусалиев, К.Сыдыкбаев, Т.Батыркулов жана А.Эркебаевдердин ысымдары менен байланыштуу. Жазгыч акындын чыгармаларын изилдөө ишине Б.Юнусалиев алгач чыйыр салган. Ал эми бул жазмалардын (үчөө) араб арибинен биз колдонуп жаткан арипке которуудагы О.Соороновдун, (Р.Зулпукаров менен бирге) эмгегин өзгөчө баса белгилөөгө болот. Молдо Нияздын ошол кол жазма санаттарында да “Замана агымында” көп кездешкен “кыямат кайым”, “каапыр” сөздөрү жыш учурайт. Молдо Нияздын чыгармачылыгынан заман темасынын орун алышы мыйзам ченемдүү көрүнүш катары каралып, анчалык деле таң калууну туудурбайт. Анткени акындар поэзиясынын ошол мезгилдеги салтка айланган бул тематикасына кимиси болбосун кайрылбай кетиши мүмкүн эмес эле. Өзгөчө, “Х санат дигараст” – түздөн-түз замана агымындагы чыгарма. Анда замандын бузулушун, орус империясынын келиши менен байланыштырып, алардын саясатына макул болбой:

Жакыр болду жерибиз,
Жаман шум болду элибиз.
Сарраб болду элибиз,
Сары баш кафир бегибиз
Осол болду элибиз,
Орус кафир бегибиз.
Азамат эрлер жок болду,
Албарс кафир бек болду.
Калбады жакшы бийибиз⁶⁵ - деген саптарды жаратат.

⁶⁵ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 57-6.

Ошондой эле башка өлкөлөрдөн (“урумнан”, “франкнан”, “ооганан”) жардамга кошуундардын келе турганынан кабардар болуп, алардын келишин күткөндүгүн төмөнкү саптардан көрөбүз.

Букардан кошун келсе экен,
Бутпарас баары өлсө экен.
Урумдан кошун келсе экен,
Уругу куруп калса экен.
Франкнан кошун келсе экен,
Палит кафир өлсө экен.
Оогандан кошун келсе экен,
Орустар ойрон болсо экен ...⁶⁶

Сыфатына кылабыз,
Жакшылардын көзү жок.
Франк менен Ооганын
Наамы келет өзү жок ...⁶⁷

Башка заманачы акындардын чыгармаларында кездешпеген, ислам дининдеги “акыр заманды” жарыялоочу жана андан сактоочу:

“... Имам Махти келсе экен,
Ит кафир баары өлсө экен...”⁶⁸ - деп эскерилет.

Көрсөтүлгөн мисалдарга таянуу менен, Молдо Ниязды заманачы акындардын катарына кошууга болот. Анткени биз таанышкан адабияттарга таянсак, жараткандын амири астында акыйкаттын жолунан тайбаган Имам Махти тирүү пайгамбар болуп эсептелинет. “Элүү жылда кыямат болот. Имам Махти чыгат деп, оозуна эмне келсе, ошону айтып тарап кете турган”⁶⁹ - дейт тарыхчы Осмонаалы Сыдыков. Ошентсе да, кыргыздын түштүк жергесинде орустардын келишине байланышкан замана адабияты түндүк кыргыздарга салыштырмалуу кечирээк пайда болуп, азыраак өнүккөн. Анын себеби түштүк кыргыздар орус империясынын баскынчылыгына бир топ убакыттан кийин дуушар болгондугунда. “Ал эми казактагы “замана тибиндеги”

⁶⁶ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 58-6.

⁶⁷ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 59-6.

⁶⁸ Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 58-6.

⁶⁹ Сыдыков О. Тарых кыргыз шадмания. Кыргыз санжырасы. Ф.: Кыргызстан, 1990, 39-6. Азыркы арипке которуп, баш сөзүн жазган К.Карасаев.

ырлардын кыргыз жергесине “көчүп” келиши үчүн ошол учурда бул жакта ыңгайлуу шарттар боло турган. Анын эң башкысы – кыргыздардын Россияга кошулгандыгы. Бирок ага жергиликтүү бийлөөчүлөрдүн көп катмары каршы турушкан, бөтөнчө, алардын каршылыгы орустардын бийлиги орношу менен мурунку абалдарынын колдон жылмышы баштаганынан тартып күчөгөн. Мындай көрүнүштөр мурда ага коңшулаш жаткан жана салты менен тил жагынан тектеш келген казактарда да бар эле. Казактар кыргыздарга караганда, Россияга мурда кошулушкан. Демек, мына ушул окуяга байланыштуу поэзиянын бир түрү замана жөнүндөгү жазма поэзия болгондуктан, ал кийинки мезгилдерде кыргыздардын айрым катмарында түздөн-түз орун алган: бирдей окшош жалпылыктар өзүнө окшош поэтикалык ассоциацияларды пайда кылган”⁷⁰.

Ошентип, XIX кылымдагы олуттуу өзгөрүүлөргө, чыгармачылык тажрыйбаларга байланыштуу пайда болгон кыргыз замана адабияты салттуу поэзияга айланууга жетишкен эле. Акындык өнөрдүн күчтүү өкүлдөрүнүн мейли оозеки, мейли жазма чыгармалары болсун, бул темага байланышпагандары сейрек кездешет.

Жазгыч акындардын дагы бир көрүнүктүү өкүлү – Молдо Кылыч болуп эсептелет. Акын бул багытка тиешелүү “Зар заман” (“Зилзала”) сыяктуу белгилүү чыгарманы жараткан. Замана багытындагы башка чыгармаларга салыштырмалуу “Зар заман” бир кыйла изилдөөгө алынып, “оң” жана “терс” пикирлерге тушуккан.

Дегеле, Молдо Кылычтын чыгармаларын эл ичинен жыйнап - изилдеп жарыялоодогу чоң эмгек окумуштуу Тазабек Саманчинге тиешелүү. Окумуштуу Молдо Кылычтын жалпы чыгармачылыгын изилдөөдө, кезегинде биз сөз кылып жаткан “Зар заманга” да кеңири токтолот. Чыгарманын “санат түрүндө, макал сыяктуу үлгү, насыят сөздөр менен айтылган, көлөмдүү чыгарма экендигин” белгилейт да, “Зар заманды” төмөндөгүдөй классификациялаган:

⁷⁰ Үмөталиев Ш. Замана поэзиясынын генезиси жөнүндөгү маселеге карата. К-те: Калыгул Бай уулу. –Б., 1992, 17-б.

1. Элдин жайы;
2. Колониялык бийлик;
3. Бий-болуш сурагы;
4. Ошол заман жана өткөн заман;
5. Замандын кишилеринин сапаты;
6. Тиричилик жана кулк-мүнөз жөнүндөгү сапаты⁷¹.

Ал эми фольклорист Ы.Абдрахманов 1956-жылы жазгыч акындын чыгармалары тууралуу болгон талкууда: “Молдо Кылыч күчтүү, кылдат акын экендигинде талаш жок. Толгон чыгармаларынын ичинде чуулгандуусу – “Зар заман” болуп отурат. “Зар заманды” сын көз менен карап, текшерип отурганда, сегиз багытта тургандыгы көрүнөт:

1. Феодалдык турмушту жактайт;
2. Ислам динин жактайт;
3. Орус самодержавиесин жектейт;
4. Кайра орусту чексиз мактап, жактайт;
5. Бузук манаптарды катуу сынга алат;
6. Кары-жаш дебей бардык адамдын жакшы-жаман мүнөздөрүнө кеңири токтолот;
7. Бардык адамга үгүт-насаат айтат, ынсапка, адамкерчиликке чакырат;
8. Адилет, теңдик заман болсо деп зарлайт”⁷² - деген ойлорун айткан.

Молдо Кылыч “Зарзаман” поэмасында өзүн тааныштыруу менен бирге, санаттарынын сансыз экендигин белгилеп:

Окуп көргөн молдолор,

Өчүрө көр халатын

Жакшы окуп карасаң,

Оюңдагы сөзүңдүн

Баарын мындан табасың ...⁷³, - деп эскерип,

“болжолу жок санаттарга” кеңири токтолот. Ошол санаттардын арасында:

Жарашыктуу зар заман,

Тоту куштун жүнүндөй.

Бар келишкен боруму,

Кызыл кымкап гүлүндөй.

⁷¹ Саманчин Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 232-233-б.б. (Түзгөн О.Сооронов).

⁷² Абдрахманов Ы. Молдо Кылыч жөнүндө. /Алатоо, 1989, №12, 135-б.

⁷³ Молдо Кылыч. Зар заман. Китепте. Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 123-б.

Кандай кылса жарашар,
Калы килем түрүндөй.
Түшүп турат күбүлүп,
Ак теректин бүрүндөй⁷⁴ - деген ыр саптары
аркылуу жазгыч акын чыгармасы “Зар замандын” сапатын
жогору баалайт.

Аталган ыр саптарын төкмө акын Арстанбектин “Керээз”
аттуу чыгармасынан дагы кездештирүүгө болот:

Кызыл жибек түрүндөй,
Тоту куштун жүнүндөй,
Кыздарды алган – бул өлүм.
Байчечекей гүлүндөй,
Башайынын түрүндөй⁷⁵

Келтирилген мисалдардагы салыштыруудан көрүнгөндөй,
төкмө акын “өлүмдү”, «табиятты» жазгыч акын “Зар заманды”
сүрөттөөдө колдонуп жатат. Ага карабастан эки акындын
чыгармаларында бул салыштыруулардын сөзмө-сөз кездешишин
чыгармачылык таасирленүүдөн улам десек болот. Анан да
Арстанбек акындын бир кездеги айткандарынын көпчүлүгү
замандын агымы менен чындап эле келгендигин:

Жүк артылат дечү эле,
Торпок менен танага,
Арстанбектин айтканы-
Билсең ушул замана ...⁷⁶ деген ыр саптары
менен баяндап берет.

Молдо Кылыч өзүнөн мурунку “заманачылардан” Арстанбек
гана эмес, Калыгул меселчинин айткандары менен тааныш болуп,
анын дагы чыгармаларына түздөн-түз таасирленгендигин
байкоого болот. Мисалы:

Карыялар масели,
Кепке жүйрүк чечени.
Меселдетип кеп айтат
Илгеркиден нечени ...⁷⁷ деген ыр саптары
Калыгул жөнүндө айтылып жаткандыгын түшүнүүгө болот. Же

⁷⁴ Молдо Кылыч. Зар заман. Китепте. Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 123-124-б.
(Түзгөн О.Сооронов).

⁷⁵ Арстанбек. Керээз. К-те: Арстанбек. –Б., 1994. 12-б. (Түзгөн жана басмага даярдаган
Б.Кебекова).

⁷⁶ Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Зар заман К-те.: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999,
683-б. (Түзгөн К.Жусупов).

⁷⁷ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 141-б. (Түзгөн
О.Сооронов).

болбосо, убактылуу бул жашоодо “ыймандан жакшы” нерсе жок экендигин айтып келип:

Өлбөс болсо Арстанбек,
Жүрбөс беле түбөлүк,⁷⁸ - деп акынды өкүнүү менен эскерет. Молдо Кылыч Арстанбектин чыгармачылыгын жогору баалагандыгын Б.Солтоноевге: “... Мен көп китептерди окудум, казак-кыргыздын акындарынын айтканын дагы көп уктум, бирок булардан артыгы; казактан Эгей, Сүйүнбай, кыргыздан Арстанбек”⁷⁹ – деп айтканынан да көрүүгө болот.

Орус империясынын саясатына, бийлигине каршы күчтү, жардамды сырттан күткөн ойлорун да кагаз бетине түшүргөн. Андай сезимдер төмөнкү ыр саптарынан ачык көрүнүп турат:

Кыргыз кылып каапырды,
Кана, кудай алганы?
Калпа султан Урумдан,
Кана, тийген жардамы? ...⁸⁰

Ою менен сурашып,
Орус бизди тергеди.
Илгеркидей замана
Кана кайра келгени⁸¹.

Жогорудагыдай маңыздагы пикир Арстанбекте:

Казак, кыргыз жыйылып,
Бата кылып алсак бейм.
Кашкардагы Бакдөөлөт,
Ата кылып алсак бейм.
Бул орусту карасаң,
Суу-сууга салды бекетти.
Болуштарды карасаң,
Катынындай кекетти ...⁸² - деп берилет.

Молдо Кылыч жеке эле өзүнө чейинки кыргыз акындарына, фольклоруна эле таасирленбестен, диний адабият менен дагы жакындан тааныш болгон. Анткени “Зар замандан” орто

⁷⁸ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 133-6.

⁷⁹ Кол жазмалар фонду. Инв №10.

⁸⁰ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 142-6.

⁸¹ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 155-6.

⁸² Арстанбек. Тар заман. К-те: Арстанбек. –Б., 1994, 29-6. (Түзгөн жана басмага даярдаган Кебекова Б.).

кылымдагы мусулман дүйнөсүндөгү улуу акындардын чыгармаларында салттуу түрдө кездешкен Адам Ата, Обо Эне баяны төмөнкүдөй берилет:

Адам ата, Обо эне
Бейиште булар көп жүрдү.
Канча даам жемиштен,
Беш жүз жылы жеп жүрдү
Каар кылып кудайым,
Бул жалганга түшүрдү.
Кабыл болуп төбөсү,
Кайтып экөө кошулду⁸³.

Диний адабияттын таасири төмөнкү ыр саптарында даана байкалат:

Азирети Кызыр пайгамбар,
Напси, ырыскы, ээси.
Жакшы жанга куш болор
Алал жүрсө мүнөзү⁸⁴.

Жажуж-мажуж жай алды
Бу дүйнөнү четинен⁸⁵.

Ыйманыма жардам бер,
Ыйман-Асан, Үсөнүм⁸⁶.

Жеберейил периште,
Пайгамбарга кабарчы⁸⁷.

Көк кочкордун белгиси,
Шер дарыя суунда Ысмайылдын курбаны⁸⁸.

Узун өмүр көрсөттү
Улукман ата-табыпты⁸⁹.

Оору берип сынады
Азирети Айыпты⁹⁰.

⁸³ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 153-б.

⁸⁴ Ошондо. 130-131-б.б.

⁸⁵ Ошондо. 134-б.

⁸⁶ Ошондо. 135-б.

⁸⁷ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те. Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 135-б.

⁸⁸ Ошондо. 140-б.

⁸⁹ Ошондо. 153-б.

⁹⁰ Ошондо. 153-б.

Молдо Кылыч казак акындарынын чыгармачылыгынан дагы кабардар экендиги:

Акындардын абазы,
Домбуранын үнүндөй⁹¹.

Ошондой эле: Ар мааниден сөз айтып,
Аяк-башын кертейин.
Колумдагы домбурам,
Бош убакта чертейин⁹².

өндүү салыштыруу же баяндоолорунда комуз эмес, казак элинин музыкалык аспабы домбураны колдонгондугу да байкалат.

Боордош казак эли дагы колониялык эзүүнү башынан кечирип жаткандыгы да белгилүү болгон. Жазгыч акындын түбү биртууган коңшуларыбызга жан тарткан маанайда жараткан ыр саптары “Зар заманда” бир нече жолу кезигет. “Мен сүйлөйүн канчаны, Кыргыз казак барчаны, “Түндө короо күзөткөн, Казак, кыргыз элети”, “Кыйла сөздүү чыгарма, Кыргыз, казак – алачтан”, “Казак, кыргыз кармашып, канча олжо үлөшүп”, “Кайдан билер бу каапыр, Кыргыз, казак затыңы”, “Казак, кыргыз өзүнчө, Өзбектин сурагы”, “Казак, кыргыз бузулса, орус жайды билеби” ж.б. Бул ыр саптарына казак окумуштуусу Б.Омор уулу замана багытындагы башка чыгармалардан болгон бир өзгөчөлүк катары баа берет: “Молдо Кылыч “Зар заманың” бир ерекшелігі – баска түскөн кайгы-касиретти эки халыкка ортак деп таанып, казак пен кыргызды катар тилге тиек этип отырады”⁹³.

Жазгыч акындардын чыгармаларынын ичинен эң көлөмдүүсү болгон “Зар замандын” мазмунунда, чындыгында эле, карама-каршылыктар кездешет. Чыгармада бирде орус колонизаторлорунун келиши менен ата-бабадан калган каада-салттын жоголгондугун, жылдан-жылга замандын оорлогондугун, мусулмандардын кор болгондугун, жалганды мыйзамга тууралап чын кылып, албаган малды төлөтүп алуусун, карапайым эл-жер ээлигинен ажырагандыгын, орозо, намаздын бузулгандыгын жана башкаларды айтат. Айрым учурларда болсо, жогорудагы айтылгандарга катарлаш эле:

⁹¹ Ошондо. 123-б.

⁹² Ошондо. 135-б.

⁹³ Бауржан Омар улы. Зар заман поэзиясы. –Алматы: Білім, 2000, 180-б.

Өкүмдүк кылбайт бириңе,
Колумдан келип турат деп,
Зордук кылбайт диниңе ...⁹⁴
Орустан көрбө күнөөнү,
Кыргыздын курсун тилеги...
Орустун ичи кең экен,
Эси менен жүргөн эл экен,
Казак менен кыргызды,
Сурак кылары эп экен.
Алдабаган ар кимди
Убадага төп экен ...⁹⁵

деген сыяктуу ырлар аркылуу падышалык бийликке жан тартат. Андан ары акын “Зар заман” поэмасын жыйынтыктоодо жергиликтүү болуштар тарабынан карапайым эл эзилип жаткандыгын кабарлайт. “Орустун кана жазыгы?” деп ортого суроо таштоо менен, бул бийликтин сакталып калышын каалаган тилегин төмөнкү ыр саптарынан билебиз:

Кылба журтум убайым,
Орусту берген кудайым.
Мусулманга каратпа,
Деп тилеймин, сураймын.
Мусулмандан кан болсо,
Курутпайбы жудайын?...⁹⁶

Негизинен, биздин пикирибизче, жазгыч акын Молдо Кылычтын “Зар заман” поэмасы алгач падышалык орус бийлигинин кыргыз жергесине келиши менен пайда болгон терс көрүнүштөргө таптакыр каршы пикирдеги жана кийинчирээк ал бийликтеги оң нерселерди да колдогон ырлары көптөгөн санаттар аркылуу бириктирилип бир нечелеген жылдар ичинде жазылган чыгарма деп айтууга болот. Жергиликтүү элдин да, сырттан келген “келгиндердин” да жакшы-жаман сапаттарына калыс баа берилет.

Молдо Кылычтан кийин “акыр заман” темасын орус падышачылыгынын кыргыз жергесине келиши менен

⁹⁴ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те. Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 140-б.

⁹⁵ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те. Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 161-162-б.б.

⁹⁶ Молдо Кылыч. Зар заман. К-те: Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991, 162-163-бб. (Түзгөн О.Сооронов).

байланыштырып, жазуу түрүндө андан ары уланткан жана жыйынтыктаган Алдаш Молдо Жээникеев болгон. Анын “замана” багытындагы “Халзаман” (Замандын абалы) аттуу поэмасы бизге оозеки түрүндө сакталып жетти. Поэманын жазылыш мезгили боюнча түрдүү маалыматтар кездешет. Бул маалыматтардын биринде: “1906-жылдан баштап, отор колонизаторлор келип, кыргыздын жерин тартып алып, чектен тыш кордоп, анын үстүнө манаптар жана жаңы өскөн сүткорлор кыргыз дыйкандарын артыкча эзген кезде, 1914-жылы, ушул “Хал заман” деген чыгармасын жазган”⁹⁷, - делинет. Ал эми жазгыч акындын уулу Абдулхай Алдашев төмөнкүдөй маалымат берет: “Алдаш Молдо таятасы Назардан жаш кезинде Арстанбек Буйлаш уулунун тамсил, санат, ырларын, аны менен кошо элинин оор акыбалын сүрөттөгөн “Тар заман” дастанын угуп, жаттап алып элге айтып жүрүп, кийин окуусун бүтүп, дүйнө жөнүндө кабары кеңигенде, өзү жашап турган доордогу акыл искеги менен талдап, өзүнүн “Хал заман” поэмасын болжол менен 1906-1910-жылдарда жазат ...”⁹⁸.

Тилекке каршы, “Халзамандын” түпнускасы сакталган эмес. Белгилүү болгондой, Совет мезгилинде ага көңүл бурулган да эмес. Бирок өз мезгилинин билимдүү адамдарынын бири, фольклорист Ыбырай Абдрахманов эсинде калгандарын жазып, болжолдуу 1949-жылдары, кол жазмалар фондусуна өткөрөт. “Халзаман” поэмасы советтик доордун акыркы жылдарында, тактап айтканда, 1990-жылы “Мурас” китебинде 1999-жылы “Кыргыз поэзиясынын антологиясына” үзүндү түрүндө гана жарык көргөн.

Жазгыч акын чыгарманы “ар заман өтүп”, “хал замандын” келгендигин, бул жашоонун убактылуу экендигин, пайгамбар, падышалар, Улукман, Азиретаалы, Кожо Акмат Ясавий жана башкалардын дүйнөдөн өткөндүгүн эскерген салттуу баян менен баштайт. “Хал замандын” башталышында эскерүү иретинде саналып өткөн бул каармандар Алдаш Молдонун диний адабият жана чыгыш адабияты менен, ошондой эле түрк тилдүү элдер адабияты менен дагы кабардар экендигин далилдейт.

⁹⁷ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135.

⁹⁸ Алдашев А. Алдаш Молдо. Алатоо, 1989, №8, 107-6.

Мен айтайын, жарандар,
Жаш күнүмдө көргөнүм,
Көлгө орус келгенин...⁹⁹ сыяктуу ыр саптары
аркылуу сөз болуп жаткан негизги тематикага өтөт. Ошол
мезгилде мал чарбачылыгына ыктаган көл элин айтуу менен, бугу
уруусунун башчысы Боромбайдын айткандарына төмөнкүдөй
токтолот:

Калың бугу көп журтум.
Жерге салкын эгинди,
Тегиз укчу кебимди.
Табайын журтум эбинди
Сабакка берип балаңды,
Шарият сурап молдодон
Тааныш кылдым орусту,
Дайындуу кылдым конушту
Шайлатып бердим силерге
Ал уруудан болушту¹⁰⁰.

Орус империясынын өкүлдөрүнүн кыргыз жергесин басып
алышы менен бирге эле башка улуттагы элдердин да көчүп келе
башташы Алдаш Молдодон мурунку заманачы акындарда деле
кездешет, бирок кыскача гана берилет. Ал эми Алдаш Молдодо
алардын келиши, жашоо өзгөчөлүгү, мал чарбачылыгы,
соодагерлиги, кийген кийимине чейин кеңири сүрөттөлөт:

Көлгө орус келгенде,
Анжыяндан сарт келди.
Ар тараптан журт келди.
Дагы айтсак көргөндү,
Көлгө дунган келгенди
Дунгандан көрдүк ошондо,
Өчөйүп эшек мингенди¹⁰¹.
Ургаачысын карасак,
Уучтап койгон буту бар,
Сарымсак, пияз жыты бар¹⁰²,

⁹⁹ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 3-6.

¹⁰⁰ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135,4-5-66.

¹⁰¹ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 5-6.

¹⁰² Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 6-6.

Алдаш Молдо өзүнө чейинки “заманачыларда” айтылган “этеги жок, жеңи жок чапан кийген” мезгилдин келгендигин айтат:

Көк мата чепкен кийгени,
Көрсөң эшек мингени.
Кемселинде жака жок,
Кепичинде така жок¹⁰³,

Аталган элдердин кыргыз жергесине келе башташы XIX кылымдын 60-жылдарында Цин империясынын эзүүсүнө каршы Чыгыш Түркстандык жергиликтүү элдердин көтөрүлүшү менен байланыштуу. Көтөрүлүшкө дунгандар менен уйгурлар уюшкандыкта катышкан. Бул элдик кыймыл тарыхта дунган көтөрүлүшү деген аталышта белгилүү. Эңсеген эркиндигине жете албай жеңилген эл кытай бийлигинин аесуз жазалоосунан качып, кыргыз, казактарга келишкен. Арып-ачкан качкындар 1877-84-жылдар аралыгында Нарын, Чүй, Ош жана Ысыккөл өрөөндөрүнө жайгашкан. Аларга кыргыздар жакындан жардам беришип, бир гана тамак-аш, кийим-кече эмес, үй-жай жагынан дагы каралашкандыгы тарыхта белгилүү. Кыргыздын мындай абалтан келаткан кеңпейил, айкөл камкордугун пайдаланган “келгиндер” тез байып, эми колонизатордук орус бийлиги менен биригип, жергиликтүү элге үстөмдүк кылып калгандыгын Алдаш Молдо мындайча берет:

Көк матадан чепкенди,
Эми дунгандан көрдүк көпкөндү.
Оокат кылып алсын деп,
Түтүнгө бердик өгүздү.
Дунгандан көрдүк семизди.
Ошол дунган байыпты,
Эми кыргыздын алды сайыпты¹⁰⁴

Бул ыр түрүндө берилген маалыматтардын чындыкка жакын берилгендигин өз доорунун илим-билимине эгедер өкүлү Талып Молдонун жазгандары менен дагы көрсөтүүгө болот: “Дунгандар Кытайдан качып, кыш ортосунда үшүп, колу-бутун суукка алдырып келгенде, кыргыздар эки жүз үй тигип берип, элден аштык жыйнап, отуна чейин берген эле. Союп жегенине өгүз берип баккан эле.

¹⁰³ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 6-6.

¹⁰⁴ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 6-6.

...Дунгандар дээрлик көпчүлүгү миллионер болуп кеткен эле. Жаш жигиттери артыкча көөп кеткен.

...Кыргыздарда сулуу кыз же келин болсо, үйүнө келип уруп, тартып алып кеткендери көп болгон.

...Көп кишинин жерин зордук кылып алып койгон. Бир чакырым жерге коргон салып корук кылган. Ошентип журт башына түшкөн бир балээ болгон. Неге десеңиз ал кезде дунган ак падышанын эркеси болгон. Улуктар болсо дунгандын чөнтөгүндө эле”¹⁰⁵.

Ушул эле жылдарда дунган, уйгурлардан сырткары калмак уруулары дагы келип Каракол суусун жээктей Челпек, Бөрүбаш кыштоолоруна жайгашканы маалым. Алар тууралуу маалыматтар “Хал замандын” бизге жеткен үлгүсүндө кездешпегени менен жазгыч акындын “Ормон-Балбай” тарыхый поэмасынын акырында:

Э! – дегенин “эп” деген,
Айткан сөзүн “куп” деген.
Тапкан соң бирдей элпекти,
Сарт калмакка бергени,

Бөрүбаш менен Челпекти¹⁰⁶, - деген өңдүү саптар менен эскерилет. Албетте, бул “Хал замандын” түп нускада сакталбагандыгынан улам деп айтууга болот. Анткени Алдаш Молдо өзү жашаган аймактагы сарт-калмак урууларын дунгандар менен катар эле “Хал заманда” эскербей кетиши мүмкүн эмес эле.

Дунгандардын негизги ата кесиби – айыл чарбасы болгон. Алар кыргыз жергесине келгенге чейин эле дыйканчылыкта өтө эмгекчил болгондугу талашсыз. Мына ушул эмгекчилдикти Алдаш Молдо көрө билип жогору баалайт:

Дунгана журту эр экен,
Иштегени жер экен.
Кара жерди каңтарып,
Казына күткөн эл экен¹⁰⁷

Жазгыч акын бул чыгармасында падышалык бийликтин Столыпиндик агрардык реформа саясатын дагы көз жаздымда

¹⁰⁵ Талып Молдо. Кордолгон заманда. /Алатоо, 1991, №11. 123-6.

¹⁰⁶ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. Бугу менен сарбагыштын урушу. –Б., 1992, 44-6.

¹⁰⁷ Кол жазмалар фонду. Инв. (257) 135, 8-6.

калтырбайт. Падышалык Россиянын Министрлер Советинин төрагасы Столыпиндин ысымы менен аталган жер саясаты 1905-1907-жылдардагы биринчи орус революциясынын кайра жанданышын чектөө үчүн иштелип чыккан. Муну менен падышалык өкмөт ири жер ээлөөчүлөрүн сактап алардан көмөк алууну жана орус дыйкандарынын общинасын таратууну максат кылган. Жерди жеке менчикке өткөрүп, жерсиз дыйкандар Россиядан сырткары көчүрүлгөн. Анын ичинде кыргыз жергеси дагы даярдалгандыгын далилдеген “Хал заманда” төмөндөгүдөй ыр саптары бар:

“Чакырды деп – Сталпын”
Алматы барып келгенсиң.
Жашырып алдың теңгесин.
“Жайылтам – деп – котурду”
Казынадан эки миң,
Акчалай алдың теңгесин.
Сталпындын белегин,
Сыртынан сатып жүрөсүң,
Эли-журттун жерлерин¹⁰⁸.

Алдаш Молдо мында падышалык өкмөттүн дал ушул саясатын ишке ашырып жаткан жергиликтүү бийликтин өкүлү Бараканга кайрылып жатат. Чындыгында эле, ушул реформанын негизинде падышалык Россия колониялык саясатын Ала-Тоого мурункудан дагы тереңдетип бекиткен. Сырттан келгендерге берилген жерден сырткары казыналык фонд уюштурулуп, бир нече жүз миңдеген гектар жашоо тиричиликке ыңгайлуу жерлер тартылып алынган. “Хал заманда” бул учур ысыккөлдүк элдердин дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерине хуторлор түшүп, карапайым калк тоо-ташка сүрүлүп, туулган жерин таштап Атбашы, Текеске көчө баштагандыгын сүрөттөө менен берилет. Чындыгында, эркин көчмөндүккө шартташкан дээрлик бардык кыргыздар отурукташып жашоону жактырышкан эмес. Мындай пикирди “Хал замандын” мына бул ыр саптары дааналайт.

Баатырдын уулу Баракан,
Баштадыңыз котурду.
Мамырбай ажы, Деркембай,
Маанисин билбей өздөрү,
Сизди туурап отурду.

¹⁰⁸ Мурас. –Ф., 1990, 193-б.

Котурдун жөнү эмине,
Төрт жагында казыгы.
Эч бир жакка чыкпаган,
Эмне себеп жазыгы¹⁰⁹?

Албетте, мындай саясаттын жыйынтыгы таптык карама-каршылыктын күчөшүнө, жергиликтүү элдин колониялык бийликке болгон жек көрүүсүнүн ого бетер ырбашына алып келген. Учурунда мындай маанайдагы чыңалууну жазгыч акын “Хал заман” чыгармасы аркылуу эл башчыларына:

Жаны күйгөн элиме,
Чай кайнатпа мээсине.
Котурга алган жериңди,
Бере койгун ээсине.

Айтканыма көнөрсүң,
Кедейлерден бир күнү.
Чандырыңдан жардырып,
Коргонбайча өлөрсүң ж.б.¹¹⁰, - өңдүү ыр саптары

менен ачык айта алган.

Ошондой эле жазгыч акын хутор болуп, отурукташуу керек экендигин түшүнүп, аны жактаган жергиликтүү адамдар аз болсо да бар экендигин белгилейт. Алар тарабынан демилге көтөрүлүп, кыштактар түзүлүп, отурукташа башташат:

-Талып Молдо, эр Темир,
Касымбек, Бекбоо, Көкүл.
Жерин өлчөп алышкан,
Христиан аталып.
Кыштагын бөлүп алышкан,
Темирский кыштак деп¹¹¹.

Жогоруда аталган Талып Молдо, Темир Молдолор өз учурунун илим-билимине эгедер, алдыңкы адамдар болушкан. Алар Ысык-Көлдүн айланасындагы элди отурукташууга үндөп, бир нече кыштактарды негиздешкен. Мисалы Талып Молдо азыркы Жети-Өгүз районундагы Чырак, Темир Молдо Ысык-Көл районундагы Корумду, Кара-Буурул (азыр анын атында Темир), Булан-Сөгөттү, Онжетикарагай айылдарын уюштурушкан.

¹⁰⁹ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 36-6.

¹¹⁰ Кол жазмалар фонду. Инв.(416) 204, 45-6.

¹¹¹ Кол жазмалар фонду. Инв.(257) 135, 42-6.

Ошентип, жеринен айрылган эл салыктан баш көтөрө албай, мурунку салтын жоготуп, укугу тебеленип, кордолгонун Алдаш Молдо: “Базарга элди жүргүзбөйт”, “жалдуу жылкы мингизбейт...” же болбосо:

Зымчы болгон төрөсү,
Мусуренко, Уюдун (Юдин).
Элдин баарын куруттуң,
Ач бөрүдөй улуттуң.
Кедейлердин жерлерин,
Кесип берди котурга,
Көпөш болгон оруска.
Айдап чыкты тоо-тоого,
Ашып көчтү эчен бел,
Аштык айдар жери жок,
Азып жүрөт кайран эл¹¹²... - деп арман кылуу

менен, суроону тике коюп, эгер ушул нерсе улана берсе, иш башкача бүтөрүн эч тартынбастан эскертет:

Шол кылганы дуруспу?
Аргасы кеткен эли-журт,
Акыры түбү бир күнү,
Бунт кылып салар урушту...¹¹³,

Түздөгү жерлерге эле эмес, тоо, токойго дагы ээлик кыла баштаганына кейиген ыр саптарын жаратат:

Тоону да кесип бериптир,
Лесничий кысталак.
Күндө салат анысы,
Коломто деп штараф...¹¹⁴.

Бул учурда кыргыз жергеси толугу менен падышачылыктын менчигине айланган.

Падышалык бийликтин өкүлдөрү басып алган жерин канчалык деңгээлде коругандыгын балдарга жасаган мамилеси аркылуу ачып берет:

Алдына салып кубалайт,
Карагат терген балдарды.
Акысыз малай алууга,
Айласын анын табууга¹¹⁵.

¹¹² Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б, 1999, 710-б.

¹¹³ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б, 1999, 710-б.

¹¹⁴ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б, 1999, 710-б.

¹¹⁵ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999, 710 б.

Үйлөрдү кыдырып, алакийиз, жүн көрпө, каймак, сарымай, сүр, казы-карта, арпа, чөп ж.б. ачкөздүк менен тартып алып, бербесе оор чыгымдарга кириптер кылгандыгын айтып, анын айынан амалсыз кедейлер дунган байларына малай болуп, кулга айлангандыгына күйүп-бышат:

Коюна кошуп малайын,
Сатып кайтат далайын.
О, кантесиң-а, кантейин !?
Кайсы бирин айтайын¹¹⁶

Алдаш Молдонун колониялык бийликтин билим берүү түзүлүшүндөгү тымызын саясатын көрө билгендиги баса белгилөөгө татыктуу.

Падыша залим Николай,
Балакет баскан иттер-ай!
Билимге качан тең кылды
Артыкча биздин кыргызды
Бирине-бирин жем кылды¹¹⁷

же болбосо, орус окуу жайын бүткөн кыргыздардын эч деле билимге, жетпегендигин баяндайт:

Бир дубанда окуган,
Эшмукамбет, Касымбай,
Караколдон училиш,
Гимназия бүтүрдү ай,
Эч илимге жетпеди,
Байкап көрсөм мансабы,
Бесирликтен өтпөдү¹¹⁸ -

Чындыгында эле, Алдаш Молдонун колониялык бийликтин билим берүү саясатына берген мындай баасы, залкар окумуштуу К.Тыныстановдун ушул эле түзүлүшкө берген баасы менен үндөшүп турат.

Салыштырып көрөлү:

“Бадыша өкмөтү кыргызча мектеп ачып берген жок. Кыргыздын өз ене тилинде алакандай кагаз чийүүгө уруксат кылган жок. Бирин-серин мектеп ачып, бай-манап балдарын

¹¹⁶ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999, 710-711-б.б.

¹¹⁷ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999, 709-б

¹¹⁸ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999, 709-б.

жыйнап, аларды орусча окутуп, елди езе турган бузуку тилмечтер дайардоого тырышты. Калың букарага куран окууга гана уруксат кылды. Бүткүл ак-селделүү молдолорду акчага сатып алып, алардын жардамы менен да елдерди ездди. “Жаңыча окуган каапыр болот, бадыша кудай эмес, кудайдан кем да эмес” дегизип шарыйат айткызып койду. Мына, ошонун кесепетинен елдин бары кат тааныбай, сабатсыз калып, өнөр-билимге жетише алган жок”¹¹⁹.

Берилген мисалдардан биз падыша өкмөтү кыргыздардын өз учурунун талабына жооп берген билимге ээ болуусун каалабагандыгын көрөбүз. Чындыгында эле, орус падышачылыгы колонияга айланткан кыргыздардай эле бир нече элди карангылыкта кармап, чексиз үстөмдүгүн чыңдоону көздөгөн.

Жазгыч акындын орус империясынын өкүлдөрүнө бул чыгармасында билдирген ачык каршылыгынан колониялык бийликке болгон нааразычылыктын бышып жетилгендигин бул ыр саптарынан көрөбүз:

Кыла албасак эч бир иш,
Кыйналгандан түрмөң тынч.
Ракаты кеткен дүйнөдөн,
Неси артык түрмөдөн?
Калбады кийим киерге,
Ат калбады минерге,
Аш калбады ичерге,
Айыптасаң мейличи,
Айдатып жибер Шиберге¹²⁰

Жогоруда айтылгандай, ал элдин эркиндиги үчүн камалып, же айдалып кетүүдөн дагы кайра тартпайт.

Жыйынтыктап айтканда, Алдаш Молдо “Хал заман” поэмасында колониялык бийликтин учурундагы административдик башкаруу, билим берүү, укук, мал чарбачылык, дыйканчылык, соода ж.б. маселелерине кайрылып, өткөн күн менен салыштырып, аларды сын көз карашта калыс чагылдырууга жетишкен.

¹¹⁹ Тыныстанов К. Бадыша заманындагы агартуу иштери. К-те: Тыныстанов К. Алгачкы эмгектер. –Б., 2001, 27-28-б.б.

¹²⁰ Алдаш Молдо.Халзаман К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы.-Б., 1999, 712-б.

Өзүнөн мурунку акындардын чыгармачылыгында замана агымы жалпылаштырылып берилсе, Алдаш Молдодо бул тематика конкреттештирилип сүрөттөлөт. Тактап айтканда, Алдаш Молдого чейинки заманачыларда жашоонун акыры келип, тарып баратышы, же зарлануу жалпы мусулманга, кыргыз-казакка келгендиги айтылат. Ал эми Алдаш Молдонун “Хал заман” поэмасында колониялык бийликтин Ысык-Көл жергесинде жүргүзгөн баскынчыл саясаты, көркөм сүрөттөлөт.

Ошентип, XIX кылымдагы коомдук, саясий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон “заман агымынын” өкүлдөрү чыгармаларын алгач оозеки, кийинчерээк жазуу түрүндө өнүктүрүү менен биздин күнгө бир нече көркөм мурастарды калтырышты. Советтик мезгилде заманачы акындарыбыздын чыгармалары эмес, ысымын атоодон айбыгып келсек, азыркы эгемендүүлүктүн шартында алардын көркөм мурастарын окуп, үйрөнбөй, изилдөө иштерин жүргүзбөй калуу – чабалдык деп айтууга болот. Анткени, заман агымындагы поэзия – кыргыз элинин, колониялык эзүү мезгилиндеги жашоосунун, тепселген теңсиздигинин, эл-жер үчүн болгон чексиз сүйүүсүнүн, азаттыкка талпынуусунун, эркиндикке умтулуусунун, аргасыз көз жашынын көркөм чагылдырылышы. Бул ырлар улуттук ар-намысты, Атамекенди сүйүү сезимин козгору анык. Демек, биздин коом үчүн муктаждыгы бар. ““Зар заман” өлөңдөрү улуттук таалим-тарбиянын табигый калыбын сактоого, салт санааны унутпоого үндөйт”¹²¹, - дейт ушул багытты атайын иликтөөгө алган казак окумуштуусу Бауржан Омор уулу.

Чынында, заманачы акындарыбыз ошол учурда эл башына түшкөн оор күндөрдүн жеңилдечү мезгили үчүн, бүдөмүктөнгөн келечектин жаркырап атчу таңы үчүн тынчсызданып, анын жолун издеп айласыз арманын айткан рухий казына жаратышкан. Ал рухий казынаны, башкача айтканда, замана адабиятын алдыда дагы көптөгөн илимий изилдөөлөр күтүп тургандагы шексиз.

“Замана агымындагы адабият” – оторчулук саясат тартуулаган көрүнүштөргө каршы туруп, көркөм чыгармалары аркылуу нааразылык билдирүү менен эле чектелбестен, элдин өткөн күнүн эсине салып, азаттыкка ачык үндөгөн асыл адабий мурас.

¹²¹ Омор уулу Бауржан Зар заман поэзиясы. – Алматы: Билим, 2000, 346-б.

ЖАЗГЫЧ АКЫНДАРДЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДА ТАРЫХЫЙ ОКУЯЛАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Жазгыч акындар эл тарабынан оозеки ыйгарылган кошумча “молдо” деген ысымга ээ, өз доорунун билимдүү адамдары болуу менен бирге кыргыз элинин башынан өткөн, же болбосо, өздөрүнүн көз алдында болуп жаткан кыйын кырдаал, оор шарттагы тарыхый окуяларга кайдигер карашкан эмес. Алар коомдогу, жаратылыштагы олуттуу өзгөрүүлөргө элдин жана жеке өздөрүнүн көзкараштарын ачык билдирген “оң” жагын колдогон, “терс” жагын сындаган калыс чыгармаларды жазууга жетишишкен. Жазгыч акындардын жашап өткөн мезгилдери кыйын өткөөл учурга, тагыраак айтканда, салыктан баш көтөртпөгөн Кокон хандыгынын жана Орус империясынын оторчулук саясатынын учуруна туура келет. Ошондуктан, алардын кол жазма чыгармаларында аталган эки бийликтин тарыхта болгон согушу, түбү бир тууган жергиликтүү кыргыз урууларынын чабыштары, кыргыз элинин ошол мезгилдеги орус саясатына болгон каршылыгы, “үркүн” өңдүү өтө олуттуу тарыхый окуялар орун алган.

Бул тарыхый окуяларга кийин кыргыз совет адабиятынын өкүлдөрү дагы кеңири кайрылышып поэзия, проза, драма жанрларында көптөгөн көркөм чыгармаларды жазгандыгы белгилүү. Бирок ал тарыхый окуялардын эң алгач көркөм чыгарманын денгээлине көтөрүлүшү жазгыч акындардын ысымы менен жакындан байланыштуу экендигин баса белгилөөгө тийишпиз. Мына ушул өңүттөгү тарыхый окуялардын негизинде жазгыч акындар жараткан поэтикалык чыгармалардын бири - Молдо Нияздын биринчи кол жазма китебиндеги “I санат дигары”.

Молдо Нияздын “I санат дигары” (Башка санат) тууралуу сөз кылуудан мурун анда чагылдырылган тарыхый окуяга токтолбой кетүү мүмкүн эмес. Деги эле тарыхый ырларды тереңдеп өздөштүрүп изилдөө иши – ошол тарыхый мезгилдин жүзүн аныктаган маалыматтар менен жакындан тааныш болгон даярдыкты талап кылат. Аталган чыгармада Кокон хандыгынын акыркы аталыктарынын бири, орус колонизатордук бийлигинин жана Букара эмирлигинин баскынчыл согуштарында,

мамлекеттик кызматтарында, эл аралык иштерде өзүнүн жөндөмдүүлүгүн күчтүү колбашчы, мыкты уюштургуч, саясатчы катары далилдей алган Алымкулдун ишмердүүлүгү даназаланат. Алымкулга чейин Кокон хандыгы падышалык бийликтин аскерлери менен Узунагач, Каракастек, Каскелең өрөөндөрүндө беттешкен. Анда жеңилүүгө учураган Кокон хандыгын Мала хан башкарса, кошундарды Канаат шаа, Алымбек даткалар жетектеген.

Алымкул аталык бийликке келген учурдун тарыхый маалыматтарына кайрылсак, кыргыз кыпчактардын таасири мурункусундай эле күчтүү болгонуна карабастан, кандыктын коомдук саясий абалы өтө начар болгон. Бийлик талашуудан чыккан согуштардын натыйжасында кандар тез-тез алмашып, кайталанган козголоңдор, ич ара чыр-чатактар басылбай, Кокон хандыгы таланып-тонологон кейпінде эле. Кандыктагы мындай кырдаалдан пайдаланган Россиянын колониялык бийлиги Фергана, Түштүк Кыргызстанды басып алууга киришкен. Ага карабастан Алымкул аталык кандыктын коргонуу күчүн чындап, салыктардын айрым түрлөрүн азайтууга жетишкен. Убагында өзү мусулман мектеп, медреседен окуп билим алган сабаттуу адам болгон. Түштүк кыргыздарынын тарыхында таасирдүү орду бар Алымкул аталык сыяктуу элдик адамдар ушул тематикада бир катар сапаттарды жараткан Молдо Нияздын чыгармачылык алкагынан сырткары калмак эмес.

Жазгыч акындын кол жазма алгачкы эки китеби боюнча биринчилерден болуп лингвистикалык багытта изилдөө жүргүзгөн залкар окумуштуу Б.М.Юнусалиев бул “Санат дигардын” сюжетине төмөнкүдөй токтолот. “Исторические события, отраженные в санатах, например занятие царскими войсками Чимкента и Ташкента (1865 г), бегство части ферганских киргизов и кипчаков от Худояр-хана (1845-1858 гг.) на Сары-Кол, деспотизм Кашкарского правителя Якуб-Бека по отношению к киргизским беженцам и другие, по времени совпадают с периодом жизни Молдо Нияза”¹²². Дал ушул тарыхый окуяга арналган жазгыч акындын бул чыгармасында бул дүйнөдө кандар, бектер өткөндүгүн жана алар туурасында

¹²² Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза. К-те: Тюркологические исследования. 80г. К. К. Юдахина. –Ф.: Илим, 1970, 50-б.

чындыкты гана айтарын белгилеп, Кокон кандыгынын акыркы аталыктарынын бири Алымкулдун баатырдыгын даңазалган ыр саптары менен баштайт.

Кызыл чаар шер эле,
Кыргыздан чыккан эр эле.
Кара чаар шер эле,
Карадан түшкөн эр эле.
Алыскы жоо-душманга,
Айдыңы көп зор эле¹²³,

Ошондой эле Шералы хан, Мусулманкул миң башылардын ысымы аталып, ал эми орустардын басып келиши эч бир жөнсүз экендигин:

Шералы хан чыкты эле,
Саруу менен саяктан.
Келип качып кетти,

Сары баш кафир каяктан¹²⁴, - өндүү бир нече ыр саптары менен айыптайт. Мындай жалпы маалыматтарды берүү менен Молдо Нияз чыгарманы негизги өзөк окуяга бурат. Тактап айтканда, Орус падышачылыгынын аскерлери менен Алымкул аталык баштаган Кокон хандыгынын кошуунунун Чымкенттеги согуштук беттешүүсүн сүрөттөөгө өтөт.

Бул учурда орус бийлиги Кокон кандыгынын түндүктөгү чептерин жана Түркстан, Олуята шаарларын өзүнө каратып, Чымкентти камоого ала баштаган. Чыгарма Алымкул аталык шаарды коргоо үчүн он эки миң кол менен кандыктын борборунан Чымкентке жети күндө келип, орустардын аскерлери менен беттешкенин төмөнкүдөй сүрөттөө менен өнүгөт:

Олжо кылып кафирдин,
Атын алды Алымкул.
Өлтүрбөстөн коркутуп,
Өтүн алды Алымкул.

Согуштун жүрүшүндө казактардын орус колонизаторлоруна аскердик жардам бергендигин көрсөткөн “Оягындан сурасаң, оруска казак кол берди” деген саптар кездешет. Анткени бул мезгилде түндүк кыргыздар менен казактардын дээрлик Орус падышачылыгына карап калгандыгы маалым. Ал эми Кокон аскерлерин уламалар “Өлтүргөнүң газы, өлгөнүң шейит” деп

¹²³ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 60-б.

¹²⁴ Ошондо. 60-б.

шердентип турганы баяндалат. Демек, бул согуштук беттешүү Чымкент шаарын эле коргоо эмес, диний согушка айлангандыгын дагы байкоого болот:

Өлтүрүп газы болом деп,
Өлсөм шейит кетем деп
Орусту камап таң кылды,
Чимкенттин үстүн чаң кылып,
Жан аябай жаң кылып,
Эр Миңбай датка зор барды
Коргон салып Алымкул,
Коруп калды Чымкентти.
Тахкын кылды Ташкентти¹²⁵

Чыгармадан алынган бул мисалдардан атактуу Алымкул аталык жетектеген Кокон кандыгынын жоокерлери орус бийлигинин аскерлери менен теңата согуш жүргүзүп, шаарды коргоп калгандыгын көрөбүз. Чыгармадагы бул баяндоолор тарыхый эмгектер менен дагы төп келип турат: “Россиянын мизи кайтып курчоого алынат, орус аскерлери көп жоготууга учурайт да, артка чегинет. Чымкенттен орустарды кууп ийген Алымкул 27-августта негизги күчтөрүн алып Ташкенге, андан Коконго кайтат”¹²⁶.

Эки тарап тең чоң жоготууларга учурап, Алымкул аталыктын күчтүү аскер башчыларынын бири Миңбай датка каза болот. Элчилер аркылуу өз ара сүйлөшүүлөр жүрүп, согуш убактылуу токтотулат. Алымкул аталык менен Черняевдин каттары да сакталып калган¹²⁷. Тарыхтын чындыгынан кыйгач өтпөгөн ыр саптары мунун таасын далили катары чагылдырган:

Кафир менен мусулман,
Эч муратка жете албай,
Элчи коюп арага,
Эки жакка айрылды.
Олуя Ата, Пишкеги,
Орус кафир ол кетти.
Чимкентке таштап эл хакын,
Коконго карап кол кетти¹²⁸

¹²⁵ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 62-6.

¹²⁶ Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. –Б., 2003, 594-6.

¹²⁷ Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу XX кылымдын башы). 226-228-б.б.

¹²⁸ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 62-63-б.б.

1865-жылдын жаз айларында Бухара эмирлигинин аскерлери Кокон кандыгын басып киришет. Алымкул кошуундун негизги күчүн баштап, Кожент шаарын коргоого аттанат. Эмирликтин бул кол салуусу “I санат дигарда” айтылбайт. Мындай оңтойлуу учурду текке кетирбей, генерал Черняев армиясын Ташкентти көздөй багыттайт. Ошентип, Кокон хандыгы менен Орус империясы эки жылга жакын тыныгуудан кийин кайрадан беттешишкен:

Жамбыл минип чаң басып,
Чаба келди Ташкенден.
Кайтып орус келди деп,
Кабар келди Ташкенден¹²⁹.

Мындай кырдаалга эч бир моюн сунбаган эр жүрөк колбашчы Алымкул аталык кайра Кокон кандыгы үчүн стратегиялык мааниси чоң Ташкент шаарын коргоого алты миң аскери менен аттанган. Анын атынан Маргалаң, Анжиян, Ош, Шахрихан, Наманган, Чуст шаарларына тезинен кол топтоого буйрук алган чабармандар жөнөсө¹³⁰, Индиядагы Англия бийлигине, Рум халифине, Ооган хандыгына, Түрк султанына жана Кашкарга жардам берүүсүн өтүнүп элчилер жиберилген¹³¹.

Чукул көрүлгөн мындай аракеттин негизинде Ташкент шаарын коргоого отуз миң кошуун топтолгон. Алымкул өзү баштап Кокон жоокерлери менен бирге жан аябай эрдик көрсөтүп, орус аскерлерин чегинүүгө мажбурлай баштаганда чыгаан колбашчы окко учат. Молдо Нияз “I санат дигарда” Алымкул аталыктын мына ушул согушка аттанышына, андагы эрдигин даңктаган ыр саптарына кеңири токтолуу менен киши колдуу болуп, шейит кеткен кол башчынын элесин чагылдырат.

Мусулман журт тынарда,
Ок жаңылды өзүңө,
От чагылды көзүңө,
Ат боорудан кан кетти,
Жаннатка карап жан кетти¹³²

¹²⁹ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 63-6.

¹³⁰ Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу XX кылымдын башы). 229-6.

¹³¹ Сыдыкова К. Кыргыз атрыхы. –Б., 2003, 594-6.

¹³² Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 65-6.

Алымкул аталыктын өлүмү орус колонизаторлору менен катар эле башка бийликтер үчүн дагы чоң мааниге ээ экендигин Молдо Нияз көрө билген. Аны төмөнкү ыр саптары айгинелейт:

Ордодон туйгун учту деп,
Оруска чапты сүйүнчү.
Кыргыздын ханы өлдү деп,
Кытайга чапты сүйүнчү.
Бутпарас маңгыт аралаш,
Бухарга чапты сүйүнчү¹³³

Анын себеби, биринчиден, Алымкул аталыктан кийин Кокон хандыгы мурунку кубатына таптакыр келе алган эмес. Бул Россия падышачылыгынын баскынчылык саясатынын андан ары тереңдеп киришине шарт түзмөк. Экинчиден, Кытай бийлигине, башкача айтканда, Цин империясынын төбөлдөрүнүн эзүүсүнө каршы чыгып, аларды Чыгыш Түркстандан кууп чыккан түрк элдеринин көтөрүлүшүн ар тараптуу колдоого алып келген. Аталган аймакта өз алдынча “Алтышаар” мамлекетин негиздөөгө демилгелүү катышкан. Алымкулдун мындай иш аракети Кытай бийлигине да жаккан эмес. Үчүнчүдөн, аталыктын өлүмү Бухара эмирлиги үчүн дагы кубанычтуу кабар болгон. Анткени Бухара эмирчилигинин дагы Кокон хандыгын өзүнө каратып алуу ниети болгон. Ташкент шаары орустарга каратылгандан көп узабай эле Бухара эмири Музаффар Коконго кирип өзүндө баш калкалап турган Кудаярды үчүнчү жолу такка отургузган. Бул учур да “I санат дигарда” төмөнкүдөй айтылат:

Кудаяр келип Бухардан,
Карынын көзү карыкты.
Жетим уул тул катын,
Жер көз болуп зарыкты¹³⁴.

Алымкул аталыктын бул буюртма өлүмүнүн купуялыгы туурасында адабиятчы, изилдөөчү О.Сооронов эки түрдүү маалымат берет: биринчиден, “Санат дигардын” мазмуну менен таанышуу аркылуу айрым таанып билдирүүчүлүк, тактык киргизүүчү жагдайлары бар экендигин айтып келип: “Алымкул аталыктын экинчи согушунун трагедиялуу бул финалы даркан

¹³³ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 65-6.

¹³⁴ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 66-6.

романчы Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” романында 1865-жылы болгондой берилип (мүмкүн ошондойдур), аталыкты артынан аткан удайчынын аты аталбайт. Молдо Нияздын кол китептери “табылган” соң, учурунда азыркы тамгага көчүрүлүп калганда, Т.Касымбековдун тарыхый романы үчүн да, жалпы эле кыргыз тарыхы үчүн да бир топ тактык берген болор эле. Маселен, ошол удайчынын ысымы Ташбек экендигин, (удайчы баатыр Ташбекти Алымкулдан эр билип...) “Сынган Кылычтын” жакында жарык көргөн эки томдугунан мурунку басылыштарында басыз болуп туура эмес берилип келген, Алымкулдун уруусу кыпчак экендигин (Кыргыз менен сарт эде, кыргыз сарттын ичинде, Кыпчактан чыккан март эде) бул китептерден эбак эле тактап алууга болмок экен...”¹³⁵ - дейт.

Ал эми экинчи маалымат төмөнкүдөй мазмунда берилет: “Кол жазмалар фондусундагы 1619-номурлуу папкада Суван Жутанов 1954-жылы 76 жаштагы Шерматов Шамурза аксакалдан жазып алганына караганда Байказак деген мусулман Никелейдин шпиону болуп, Алымкулдун аскерлерин кырдырган экен, ошондон улам Алымкул аталык Байказакты замбирекке салып аттырып ийген экен. Байказактын бир тууганы Алымкул байкабай турганда тууганынын өчүн алыш үчүн атып таштаган деп айтылат”¹³⁶.

Кыргыз жазуучуларынын ичинен ушул темага советтик мезгилде эле биринчилерден болуп Т.Касымбеков кайрылып, тарыхый роман жанрынын мыкты үлгүлөрүн жараткандыгы маалым. Муну менен биз айталы деген нерсе – Алымкул аталыкка чыккынчылык кылган адамдын ысымын жазуучу “Сынган кылычта” атабастан, “кара удайчы” деп сүрөттөгөнү менен, “Келкел” романында ушул өңүткө кайрылып, толуктап берген. Балким бул жазуучунун бир ыкмасы болушу да мүмкүн. Ошол эле учурда көркөм адабиятта тарыхый образды жаратуунун прототип маселесине да жол берилип, жазуучу болсо аны түрдүү ыңгайда чечип берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Муну менен бирге эле прототиптик образ тарыхый чындыкты бурмалоо дегенди билдирбейт. Кандай болгондо да, андан мисал келтире кеткендигибиз калыстык болот деген ойдобуз. “Эң акыры ушул амир Музаффар менен Кудаярдын кишилери менен жең ичинен

¹³⁵ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 18-6.

¹³⁶ Кыргыз адабиятынын тарыхы. 4-том. –Б., 2002, 188-6.

кол алышкан соң, ага күтүлбөгөн жагдайда жан арга тешик эмес кызмат көрсөтүп калчу кезмет табылып, баягы Ташкен алдындагы кымгуут кырчын кезинде Алымкул аталыктын өзүн артынан атып жыгып качкан ушул Чотон болучу”¹³⁷.

Демек, мында Алымкул аталыкты өлтүргөн Ташбек удайчы эмес, Чотон болуп жатат. Ал Алымбек датканын дагы капыстан канын төккөнү белгилүү. Анан калса Ташбек Алымкул аталык Чыгыш Түркстанга Жакыпбекти колдоо максатында жиберген кошуундун жетекчилеринин бири экендиги тарыхта айтылат. Дегенибиз, адабиятчы О.Сооронов тарабынан “Удайчы баатыр Ташбекти, Алымкулдан эр билип” деген ыр саптарына таянуу менен чыгарылган тыянак дагы тактоону талап кылат. Анда Молдо Нияздын ошол ыр саптарын толугураак окуп көрөлү:

Имарат кылган устанын,
Үйүң күйсүн Якуб-бек.
Адалы койбос Ысанан,
Самай, Севит фашмакты,
Төрө менен бирге деп,
Үч-Турпан жактан ок жеди.
Удайчы баатыр Ташбекти,
Алымкулдан эр билип,
Кашкарга кеткен марттардын,
Катындары тул болду¹³⁸.

Биздин пикирибизче, бул ыр саптарында Алымкул аталык өзү демилге көтөрүп, пайдубалын түптөгөн Чыгыш Түркстандын Алтышаар мамлекети жана анын аскер башчылары сөз болуп жатат.

“I санат дигардын” акырында Алымкул аталыктан кийинки элдин аянычтуу абалы баяндалат. Бийликке келген Кудаяр хандын эзүүсүнө каршы эл көтөрүлүш баштайт. Хандын каардуу жазалоосунан качып Кашкарга барган элге көрсөткөн кордугу үчүн Жакыпбекти каргышка алган ырлары менен жазгыч акын чыгарманы жыйынтыктайт.

Каттык күн түшүп башыңа,
Кашкарга бардың баш алып.

¹³⁷ Касымбеков Т. Келкел. –Ф.: Мектеп, 1990, 81-82-б.б.

¹³⁸ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 67-б.

Алымкулдан айрылып,
Осмон кетти кашыңнан.

Давлатиң кетти башыңнан¹³⁹ – деген ыр саптарынан көрүнгөндөй, бул каарман түндүк кыргыздарынан орус бийлигинин саясатына согуш менен ачык каршы чыккан Осмон Тайлак уулу болушу ыктымал. Ал Кокон хандыгы, Кашкар бийлиги менен тыгыз байланышта болуп, Теңиртоо өрөөндөрүндө орус бийлигинин бекемделишине чоң тоскоолдукту жараткан манаптардан. 1868-жылы Тогуз-Торо аймагында падышалык бийликтин башкаруу системасын жайылтуу максатында келген майор Загряжскийдин отрядына кол салып, буюмдарын олжолоп, туткундарды колго түшүрүп Кашкарга барган. Мындай жыйынтыкка келүүбүздүн себеби, чыгармада Жакыпбекке качып барган кыргыз-кыпчактардын кыйласы өлтүрүлүп, калганы кайра артка өткөрүлүп берилгендиги айтылат. Өзүнө чектеш мамлекеттер менен болгон мамиленин бузулушунан коркуп, мындай чечимге барган Жакыпбек Осмондун туткундарын орустарга кайтарып, өзүн камакка алган.

Ушул эле ойлорубузду Молдо Кылычтын «Зар заманында» айтылган төмөнкү ыр саптары да бир жагынан бекемдеп тургандай.

Кокондуктун кандары,
Тактысынан айрылды.
Эр Тайлактын Осмону,
Качып барып Кашкарга
Канча жылда кайрылды.
Кан Ормондун баласы:
Үмөтаалы, Чаргынды,
Кашкар барып келген соң
Кадырынан тайгылды. ж.б.¹⁴⁰

Жазгыч акындарда өзүнө гана таандык чыгармачылык жүзүнө ээ болуп келген реалист акындардын бири Молдо Нияз тарыхый чындыкты эч бурмалабастан чагылдырууда жана бул теманы өздөштүрүү жаатында маанилүү роль ойноп, анын белгилүү чыгармачылык салттарын өнүктүргөндөрдөн боло алды.

¹³⁹ Молдо Нияз. Санат дигарастар. –Б., 1993, 66-б.

¹⁴⁰ Молдо Кылыч. Зар заман. Китепте: Молдо Кылыч. Казалдар. Ф.:Адабият, 1991, 158-б.

Кыргыз элдик оозеки адабиятында, айрыкча, санжыра жанрында, бугу сарбагыш урушу өзгөчө көп айтылган тарыхый окуя катары белгилүү. Мына ушул тарыхый окуянын негизинде жазылган чыгармалардын бири Алдаш Молдонун “Ормон - Балбай” поэмасы.

Жалпыбызга маалым болгондой, бул тарыхый окуяга профессионалдык жазма адабиятыбыздын өкүлдөрү да кайрылышкан. Атап айтканда, поэзияда К.Маликовдун “Балбай” поэмасы, прозада К.Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы”, Э.Медербековдун “Кызыл жалын”, Э.Турсуновдун «Балбай», драматургияда А.Токомбаевдин “Өлбөстүн үрөнү” өңдүү чыгармаларында сөз болуп жаткан окуя көркөм чагылдырылган эле. Бирок бул кагылыш капсалаңынын жазуу түрүндө алгач ирет көркөм чыгарма болуп жазылышындагы эмгек Алдаш Молдого тиешелүү. Бул чыгарманын жазылышы боюнча маалыматты жазгыч акындын уулу Абдулхай Алдашев мындай деп жазган:

“Алдаш Молдонун өткөн кылымда кыргыздардын бугу жана сабагыш урууларынын ортосундагы чатак, салгылаш, кыргын жөнүндөгү казалы совет доорунда, фольклордук комиссия тарабынан 1925-1927-жылдарда жаздырылган. Комиссия тапшырмасы боюнча Керим Жумабаев деген Фрунзеден келип кезигип, кандай максаттар менен эл кыдырып жүргөнүн, Алдаштын акын экенин элден угуп, чыгармаларына кызыкканын айтып, жаңы чыгарма үчүн келишим түзүп кетет. Ушул боюнча материал чогултууга киришип, тарыхый окуяны жакшы билген кайын атасы Талип-акундан жана чоң багыш Эркинбай деген карыядан консультация алып, поэмасын эки жыл бою жазып, 1927-жылы бүтүрүп, “Балбай баатыр, бугу сарбагыштын чабуулу” деген ат менен Жумабаевге тапшырат. Кийин К.Жумабаев дагы бир кезигип, поэманын аты “Ормон-Балбай” болду деп билдирет...”¹⁴¹

Бул кол жазма Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунда (инв.(№493) 274) сакталып турат. Материалдын биринчи бетинде: “Эрктүү Кыргыз Республикасы, адабият жыйноо, билим комиссиясынын

¹⁴¹ Алдашев А.Алдаш Молдо. /Алатоо, №8, 1989, 108-б.

башчысы К.Тыныстан уулуна Керим Жумабай уулунан” деп жазылган. Чыгарманын темасы берилген эмес. Кол жазма латын арибинде жазылып, 51 беттен, 1414 саптан турары айтылган. Анын акыркы бетинде жыйноочунун толук дареги төмөнкүдөй тартипте берилген: “Жазуучу К.Жумабай уулу. Чоктал болушу. Бозтери айлынын адамы. Каракол кантону. Эрктүү Кыргыз Республикасы. 1927-жыл,14-март”.

Мындан сырткары чыгарманын үч кол жазмасы бар. “Инв.(№ 480), 261. “Бугу менен Сарбагыштын урушун” Алдаш Молдодон Ыбрай Узаков жазып алган. Кийинки кол жазма (инв.№ 297) Алдаш Молдонун өмүрү чыгармачылыгы боюнча кыскача жалпы маалымат берүү менен башталат. Ал маалымат чакан экенине карабастан, жазгыч акындын өмүрү боюнча биз колдонуп жүргөн материалдарга салыштырмалуу башка жаңы маалыматтар, изилдөөнү талап кылган жагдайлар бар экендиги менен өзгөчөлөнөт. Аны атайын жыйнак түзүп, жарыялоого болгон аркеттен улам көчүрүлүп жазылгандыгын кол жазмадагы: “1926-жылы мугалимдиктен бошоп, кыргыз элинин тарыхый окуясы болгон “Бугу менен Сарбагыштын урушун” жазат. Бул поэмасынын биринчи китебин бүтүп, экинчисин жазып жатканда, 29-январда 1930-жылы дүйнөдөн кайтат. Алдаш Жээникеев менен кыргызды тааныштыруу үчүн “Бугу менен Сарбагыштын урушу” деген поэмасын ушул жыйнакка кошобуз...”¹⁴² - деген маалыматтардан билүүгө болот.

Төртүнчү кол жазма тууралуу (түпнуска) жазгыч акындын уулу Абдулхай Алдашев: “Мен бул кол жазманы Алдаш Молдонун өзүнүн автографы экендигин күбөлөп жана дагы ар кайсы жылдарда жазылган ырларынын фрагменттеринин көчүрмөлөрүн кыргыздын азыркы графикасына которуп, кээ бир түшүнүксүз терминдерге, этнонимдерге, топонимдерге, четтен кирген жана архаизмге өткөн сөздөргө колдон келишинче түшүнүктөрдү, комментарийлерди берип, баарысын тең 1985-жылы жазында фондуга өткөрдүм...”¹⁴³ - деп жазган. Аталган кол жазмалар көптөгөн жылдар окурмандарга, изилдөөчүлөргө жетпей, жарык көрбөй келген, башкача айтканда, 1990-жылы гана бул чыгармадан үзүндү жарыяланат.

¹⁴² Кол жазмалар фонду. инв.№297.170-6.

¹⁴³ Алдашев А. Алдаш Молдо. /Алатоо, 1989, 108-6.

Эки жылдан кийин бул тарыхый поэма толук түрүндө А.Алдашевдин редакциялоосунда “Ормон-Балбай” деген аталышта 20 миң нускада жарык көрдү¹⁴⁴. Бул китепчинин баш сөзүндө: “Кыргыздын алгачкы жазма акындарынын баарысынан Алдаш Молдонун чыгармаларынын айырмасы каармандарынын жана персонаждарынын баарысы тарыхый жашаган адамдар жана алар кайманасыз, накта өз аттары менен аталган. Эмгегиндеги көтөрүлгөн маселелерде да тарыхый окуялар баяндалат...”¹⁴⁵ - дейт жазгыч акындын уулу А.Алдашев.

Жазгыч акындын “Ормон-Балбай” поэмасында сүрөттөлгөн окуянын, андагы каармандардын бардыгы тарыхта болгондугу белгилүү. Мисал катарында Ормон, Боронбай, Балбай, Төрөгелди, Алыбек, Өмүр, Ыстам, Жанек жана башкаларды атоого болот. Ушул өзгөчөлүгүнө жана анда чагылдырылган окуялардын реалисттик мазмунуна таянуу менен чыгарманы жанрдык жактан тарыхый поэма деп атаганыбыз туура.

Чыгарма толук түрүндө жарыяланган текстте жазгыч акын өзүн таржымалдап келип, дүйнөнүн убактылуу экендиги жөнүндөгү философиялык маанайдагы ыр саптары менен тарыхый поэмасын баштайт. Ал оюн Адам-Ата, Обо-Эне, пайгамбарлар Азиреталы, Кожо Акмат Ясави, аалымдар, колбашчылар Манас, Кошой, Алманбет, Чубактардын баары бул дүйнөдөн өткөндүгү менен бекемдейт. Бул өңүттөгү ырлар Алдаш Молдодо гана эмес, Молдо Кылычта, Нурмолдо, Казыбек, Корголдордо да кездешет. Мындай маанайдагы ырлардын чыгыш теги, же кыргыз жазгыч акындардын чыгармачылыгына таасир этиши тууралуу окумуштуу Тазабек Саманчин: “Зар замандын” орто жеринде пайгамбардын тарыхы сүйлөнөт. (Кылыч бул жерди Рабгузинин “Кысас уль – Анбиясынан”) алып, кыскача анын мазмунун айтып чыккан”¹⁴⁶ ... - десе, филология илиминин доктору А.Акматалиев: “Кыргыз акындары да Рабгузинин чыгармачылыгындагы түбөлүктүү темаларга кызыгышып, анын ойлорун улантууга аракеттенишкен...”¹⁴⁷ - деп белгилейт. Чындыгында эле, Алдаш Молдо дагы салтка айланган бул саптарды кылдат колдонуу менен:

¹⁴⁴ Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу).-Б., 1992.

¹⁴⁵ Алдашев А. Алдаш акын жөнүндө. К-те: Ормон-Балбай. –Б., 1992, 4-б.

¹⁴⁶ Саманчин Т. Шамырканов Молдо Кылыч Төрөгелдин. К-те: Казалдар. –Ф., 1991, 235-б.

¹⁴⁷ Акматалиев А. Рабгузи. К-те: Кыргыз адабиятынын тарыхы IV том. -Б., 2002, 127-б.

Нечен кылым калк өттү,
Манас, Кошой алп өттү.
Ошол заман жалпы өттү,
Алмамбет, Чубак эр өттү,
Ал замандын баары өттү...¹⁴⁸ - деп

фольклорубуздун адабий каармандары менен толуктайт. Ушул жерден айта кетүүчү нерсе, кеп болуп жаткан ыр саптарын жогоруда сөз болгон Алдаш Молдонун көлөмдүү чыгармаларынын бири болгон “Халзаман”¹⁴⁹ поэмасынан дагы кездештирдик. “Ормон – Балбай” тарыхый поэмасында ойдун андан ары өнүгүшү санжырага байланышып бугу, сарбагыш урууларынын түбү бир тууган эл экендиги айтылат.

Поэманы жазгыч акын орустардын кыргыз жергесине келгенге чейинки жашоо-турмуштун телегейи тегиздигин, мал чарбачылыгы, таптык-социалдык, өндүрүштүк мамилелер акындын жеке баамында гармониялуу, эриш-аркак экендигин баяндоо менен улантат. Алдаш Молдонун чыгармаларындагы колониялык бийликтин жана ага чейинки мезгилдин сүрөттөлүшү Талып Байболот уулунун “Кордолгон замандасы” менен үндөш берилип, ал тарыхый баяндын таасири бар экендигин айтканбыз.

Кунан, тайы минилбей,
Кур жүргөнүн айтайын.
Кулу, бийи билинбей,
Бир жүргөнүн айтайын¹⁵⁰.

Эрте көчүп, кеч конуп,
Эркин тоого ээ болуп,
Эрки өзүндө кең болуп,
Эч кеми жок тең болуп¹⁵¹

Ал эми Талып Молдодо бул учур: “Мына ошол убакка чейин Ысык-Көл кыргызы Бугунун мурунку ата-бабасынын адаты, жакшы кылык-жоругу: Жоого эрдиги “бир кишидей ынтымагы. Бир-бирине ызат-урматы, кадыр сактап сыйлаганы. Бийлеринин

¹⁴⁸ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу).-Б.,1992, 6-7-б.

¹⁴⁹ Кол жазма инв. №468, 2-3-б.б.

¹⁵⁰ Ошондо. 7-б.

¹⁵¹ Ошондо. 7-б.

адилети, четтен бир сөз кошуп сүйлөгөн кишини тили буруу болдуңбу? – деп соодагер болуудан корккону жана башка ушул сыяктуу ичкен-жегени, букара-манабы окшош болгондуктан, ошол убакта четтен келген ырчылар, байы-кулу белгисиз баары манап турбайбы, кулун, тайы белгисиз, баары жорго турбайбы, - деп ырдачу экен”¹⁵² – деп жазылган.

Тарыхый поэмада ушул сыяктуу ыр саптары эл турмушунун бакыбатчылыгын баяндап, дал ошондой тынч заманда “Ормон кандан ынсап, кыргыздан ынтымак” кеткендигин айтып, сюжеттик өзөктөгү негизги окуяны, башкача айтканда, бугу-сарбагыш чатагын сүрөттөөгө өтөт. Алдаш Молдо кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы менен терең тааныш болгон. Өзгөчө, “Манас” эпосун мыкты билген болуу керек. Анткени анын таятасы арык тукумунан чыккан белгилүү манасчы Назар болгондугу маалым. Ошондуктан жазгыч акын бул тарыхый поэмасынын айрым көрүнүштөрүн сүрөттөөдө “Манас” эпосуна абдан таасирленгендигин байкоого болот. Мисалы, эпостогу:

«Ак асаба, кызыл туу,

Айгайлаган ызы-чуу...» - деген саптар жазгыч акындын сөз болуп жаткан чыгармасынын бир нече жеринен сөзмө-сөз кездешет. Ушул сыяктуу эле улуу эпосубуздагы:

«Жарымы жалган, жарымы чын,

Жанында турган киши жок...» - деген ыр саптары анын тарыхый чындык эмес экендигин кабар берсе, Алдаш Молдонун бул поэмасында:

«Карыядан кеп уктум,
Как ошондой деп уктум.
Калпы чынын билбедим,
Казатында жүрбөдүм.
Кан Ормондун заманын,
Көзүм менен көрбөдүм.
Жалганы жок сөзүмдө,

Далили бар өзүндө”¹⁵³ - деген саптар “Манас” эпосу менен формалык үндөштүктө берилип, өз көзү менен көрбөсө да, чыгармадагы окуялар тарыхый чындык экенин ишенимдүү көрсөтүп берүүгө жетишет.

¹⁵² Талып Молдо. Кордолгон заманда. №11, 1991. 119-б. (Араб арибинен которуп жазган Маматкул Мураталиев).

¹⁵³ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 22-б.

Молдо Кылычтын “Зарзаманында” да бул өңдүү саптардын:

Илгеркинин ирээтин

Көзүм менен көрбөдүм.

Карыялар көп айтат,

Калпы, чынын билбедим,...¹⁵⁴ - деген

окшоштуктары бар.

Андан ары тарыхый поэма Ормон кандын Оргочор тоосунун жонунда Ысык-Көлдүн күнгөй-тескейин бугу уруусунан тартып алып, темир, болот, черикчи элин кондурсам, балдары Үмөтаалы, Чаргынды Атбашы, Нарынга кан койсом (Ормон жерге кызыкты, Ойлонду далай бузукту) деген ойго батып отурганын сүрөттөө менен өнүгөт. Ал кантип согуш баштоону билбей, ар түрдүү шылтоолорду эстейт. Кыргыз санжырасында, тарыхта жана Алдаш Молдодон кийин ушул темага кайрылган кыргыз совет жазуучуларынын чыгармаларында бул эки уруунун ортосундагы согуштун негизги себептеринин бири болгон ордо оюну мында айтылбайт. Аны:

Чагалдактын куну бар,

Кан Ормондун кеги бар.

Кетирекейдин Алыбек,

Кан Ормонго таарынып,

Качып кеткен жери бар.

Кан Боронбай баатырга,

“Кайта айдап бергин” деп

Айтып жүргөн жери бар¹⁵⁵, - деген саптардан

көрөбүз.

Бул согушту баштоонун бир шылтоосу катары айтылып жаткан “чагалдактын куну туурасында тарыхчы Б.Солтоноев мындай маалымат берет: ...бир чагалдак эгин издеп, сөөк тамырчылап көлдүн башына барса, минген аты кара баткакта калып, өзү жок. Бугунун ичине көчүп барган Калыгул анын өлүгүн Түптүн суусунан таап алып көмгөн. Менин энелеш тууганым чагалдакты бугунун ээн баш балдары боз балдары өлтүрүп сууга салып жиберип атын кое берди деп, Ормон доо кылып, акыры бугуну кунга жыккан¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Молдо Кылыч . Казалдар. –Ф., 1991, 157-6.

¹⁵⁵ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 22-6.

¹⁵⁶ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. -Б.: Учкун, 1993, 2-китеп, 19-6.

Чыгармада шылтоонун дагы бири болуп Алыбек айтылып жатат. Ал саяктардын ала көз каба уруусунун башчысы, замандаштары Ормон кан, Балбайлар менен теңата баатыр дагы болгон. Ормон кан менен бирге жүрүп, ага өзү барымталаган казак сулуусу Уулбаланы тартууласа, ал Алыбекке орустардан кырк байталга айырбаштап алган каракелте мылтыгын белекке берип, жакын болушкан. Чатак бугу, саяк, сарбагыш урууларынын ортосунда болгон чуулгандуу ордо оюнунан тутангандыгы санжырабыздан жалпыга маалым. Ал эми жогоруда сөз болгон Чагалдак бул ордодо сарбагыштардын оюнчусу болгон. Ормонго таарынып бугуга эли менен көчө качкан Алыбекти Боромбайдан суратканда “Чымчык деле караганга корголойт турбайбы, Ормон бизди караганчалык көрбөйбү” деген лакапка айланган жооп айтылган. Ошентип тарыхый поэмада баа берилгендей баскынчылык мүнөздөгү, түп максат жер үчүн болгон согуш башталат :

Кан айтканы акыл деп
Калкынын баары макул деп,
Шынатанын чоң дөбө
Туу тигилди калкылдап
Туйгун жаткан бугуга
Көп аттанды кылкылдап¹⁵⁷

Ормон кан өзү баштаган сарбагыштардын кошуунун Балбай, Өмүр, Алыбек, Алымбек баатырлар баштаган бугу уруусунун колу каршылаштарын Сан-Таштан өткөрбөй тосушат. Жоокердик салт боюнча сарбагыш тарабынан Ажынын уулу Абыкан, бугулар жагынан Нанжебестин Ыстамы деген баатырлар жекеге эрөөл талаасына чыгышат:

Казак, кыргыз калкында,
Карыянын наркында...
Жекеге баатыр келбесе,
Жеңилгендин белгиси¹⁵⁸

Бул согуш сарбагыш тараптын жеңилиши, Ормон канды Балбай (Найзасын ташка кайрады, Кан Ормонду жайлады) өлтүрүшү менен аяктайт.

¹⁵⁷ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 12-б.

¹⁵⁸ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 14-б.

Ормондун сөөгүн Боромбайдын келини, өзүнүн кызы Кулан аркылуу жеткиртишет. Сарбагыштардан Үмөтаалы, Төрөкелди, Адыл баатырлар баштап, Ормон кандын кунун кууш үчүн туш тараптан кол чогулта башташат. Ашмара, Мерке казактарынан, ай тамгалуу солтодон, Туткуйдагы (Ак-Талаа) чородон, Жумгалдагы саяктардан, курманкожо, кулжыгач, Таластан саруу, Алайдагы адигине, муңгуштардан бери кабар берилип кол топтой баштаганы айтылат.

Токтом жазып, кат кылды,
Жанбай турган ант кылды.
Жарак-жабдык таптырып,
Чар тарапка чаптырып¹⁵⁹

Ошентип бул эки уруунун ортосундагы экинчи согуш башталат. Чыгармада сарбагыштардан баатыр катарында Төрөгелди, Адыл, Абыкан ж.б. айтылат. Туусун кылкылдатып, шыкыраган сарбагыштардын кошууну көлдүн башын көздөй аттанат. Бугунун билермандары Боронбай, Муратаалы, Чоң Ногой, Чоң Карач, Балбай, Тилекмат, Өмүр, Токсаба, Жанек, Качыбек, Зарпбек ж.б. чогулуп кеңешме өткөрүшөт. Ал жерде Ормон кандын кунун кууп келе жаткан сарбагыштардын колунун алдын Балбай баатыр кырк жигити менен тосуп чыгууга, ал эми Өмүр баатыр ошол учурда бугунун кошуунун ирээттеп тактап, анан артынан аттанууга бүтүм чыгарылат.

Балбай баатыр бөлүндү,
Баатырлыгы көрүндү.
Байкап укчу агайын,
Эми баян кылам Өмүрдү¹⁶⁰

-деп жазгыч акын анын бугулардын кошуунун согушка кандай даярдап бөлүштүрүп, алардын башчыларын дайындап, жоого карата көргөн камылгасына кеңири токтолот. Бапа, желдең урууларына баатыр Жанекти баш кылып, (Жалпы туума бөлүндү, Жашыл туу алып көрүндү) аларга өзүнчө туу белгилейт. Саяктарга башчы болуп бакачыдан Нурдөөлөт бекитилип өзүнчө туу менен (саяктын туусу сарыдан, таанымал кылды барыдан) бөлүнүп чыгат. Белектерди (Белектин туусун көк кылды, белгилүү болсун деп кылды) Өмүр баатыр өзү баштамак болот. Кыдык уруусуна (таанылсын деп ушундан, Кыдыктын туусу

¹⁵⁹ Ошондо. 23-б.

¹⁶⁰ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). -Б., 1992, 27-б.

кызылдан) каракөйнөк Канай бөлүнөт. Арык тукумун Олжобайдын Токсаба баштаган бир нече баатыр (Ак тууну көздөй жүрүң деп, Адашпагын бириң деп) жетектеп жоого алып чыгат. Ошондой эле ал Балбактын Өзүбеги, Бактынын Усупбеги өңдүү бир канча мергенчилерди өзүнчө бөлгөндүгү айтылат. Дегинкиси көлдө жашаган бардык уруулардын баатырлары саналат Алдаш Молдо, Өмүрдүн баатырдык касиетин:

Балтыры бала белиндей,
Булчуңу буура санындай.
Саңоору бүркүт жүнүндөй,
“Тарт” дегенде табышы
Замбиректин үнүндөй¹⁶¹.

сыяктуу гиперболалык сүрөттөөлөр менен мүнөздөйт. Эки уруунун кошундары Сары-Булактан кездешишет.

Жазгыч акын түбү бир тууган эки уруудан чыккан бул согуштун канчалык деңгээлде каардуу болгондугун эки тараптан тең жоокерлер көп өлүп, кишинин өлүгүнөн аккан суулар бүтөлүп калганын айтуу менен төмөнкүдөй көрсөтөт:

Сарбагыш менен бугуудан,
Саяк менен чородон,
Санат жеткис көп өлдү.
Сары-Булак, Күрмөнтү,
Акпай суусу бөгөлдү¹⁶².

Акыры Балбай баатырдын буйругу менен Өзбек мерген сарбагыш тараптын колбашчысы Төрөгелдинин минген атына ок чыгарып, аны кулатат. Алдаш Молдо бул жерден аты менен кошо жыгылып, буту сынып жаткан Төрөгелдиге бугулардын колун Балбай менен Өмүр келгиче жолотпой коргоп турган жигиттери Акылбек, Акыл, Аюке, Майтык, Сарыбай баатырлардын эрдигин даңазалайт. Төрөгелди баатыр баласы Карасай менен кошо туткундалып, сарбагыштар жеңилип качат. Балбай баатыр сарбагыш тараптагы колго түшкөн саяктарды амал менен бөлүп барып мууздап, кырып таштаганы төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Ак-Булуңга камады,
Ажалы тарткан саякты,
Аябай баарын чанады¹⁶³.

¹⁶¹ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 27-6.

¹⁶² Ошондо. 34-6.

¹⁶³ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992, 30-40-6.6.

Бул кырдаалды Б.Солтоноев: “Бугулар көбүнчө черикчи эли менен саякка ызаланып калып, аларды Тескей жагы Шарпылдак, күңгөй жагы Кетсеңирге чейин кубалап келген. Көп кишини Балбай колго түшүрүп: “Саяк болсоң чыга бер, тийбеймин, сарбагыш болсоң бөлүнгүн” - дегенде, - мен саякмын, деп бөлүнгөн бир тобун бугу, сарбагышка тең эле журт эмес белең, саякка мен эмне кылгамын”¹⁶⁴, - деп аларды кырып таштагандыгын төмөнкүдөй жазат.

Эр Ормонун өлтүрдүм,
Эсенгул менен Болоттун.
Эми саяк сүйлөчү,
Сенин эмнеңди короттум¹⁶⁵.

Ушул маалда сарбагыштын Адыл баатыры кайрылып келип, алдынан капыс чыга калган Шапактын уулу Мырзаны аттан жыга сайып, (эки колун бастырып, башын алды кестирип.) өлтүрүп айылына кайтат. Чынында ал Мырзаны көптөн бери аңдып, ыңгайлуу учурду күтүп жүргөн. Анткени Ормон хандын куну миң төө, үч миң жылкы, алтымыш катын, тогуз сулуу кыз, Ысык-Көл жергеси жана жети мыкты азаматтын башына бааланган. Мына ошол жети жигиттин бири ушул Мырза баатыр болгон. Ормон хандын керээзинде да Мырзаны Адылга тапшыргындыгы айтылат. Кийинчерээк сарбагыштар Кокондон, бугулар орустан калыс чакырышып элдешешет. Эки тарапка түшкөн туткундарды бошотушат. Ал учур:

Калыстар жакшы оңоду,
Шапак уулу Мурзаны,
Жаш да болсо кан деди,
Кан Ормонго тогоду...¹⁶⁶, - деп сүрөттөлөт.

Жазгыч акын эки уруунун элдешүүсүн баяндоо менен, кыргызда жетим менен жесирди көбөйткөн бул согушту жыйынтыктайт да, андан кийинки Ысыккөл жергесиндеги коомдук саясий жашоо абалынан кабар берет.

Россияга элчи болуп барган Шераалынын Качыбеги, андан кийин Зарпбектин султан болушу жана Ысык-Көлгө орустардын отурукташа башташы акын тарабынан ачык эле нааразычылык билдирилип, алардын бул ишин:

¹⁶⁴ Солтоноев Б.Кызыл кыргыз тарыхы, -Б.: Учкун, 1993, 2-китеп, 32-б.

¹⁶⁵ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). -Б., 1992, 39-б.

¹⁶⁶ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу). -Б., 1992. 42-б.

Аксууга мужук үй салды,
Аңдасак жерге кол салды
Жана мужук дагы алды,
Байсоорун менен Ойталды¹⁶⁷ .., - деп
баскынчылык катары мүнөздөйт.

Кызыл-Суу, Түп, Жергезди зордук менен тартып алгандыгын
эл баатырлары Балбай, Алымбектер орус төбөлдөрү тарабынан
өлтүрүлгөндүгүн жазып, окурмандарга төмөндөгүдөй суроо
таштайт:

Зулум деп айтат кандайды?
Кай тууралуу өлтүрдү,
Кайран баатыр Балбайды?
Бүгүн да эстен калбайды!¹⁶⁸

Ушундай зулум кылганда,
Эч нерсе дебей турганда.
Ыкымын алып кыргыздын,
Ырдыкты берди дунганга...¹⁶⁹

Аталган саптардан баатырларынан айрылган кыргыз
жергесине орус империясынын колониялык саясатынын
тереңдеп кирип бара жаткандыгын жазгыч акын көрө билгенин
байкайбыз жана падышалык бийликтин жергиликтүү элдин
динине жасаган мамилесин көрөбүз:

Зулумдардын тушунда,
Кылбады кимге кордукту.
Мечитке сүрөт койгун деп,
Динге да кылды зордукту...¹⁷⁰

Ошону менен бирге эле кыргыздардын Орус империясынын
өкүлдөрү тарабынан адам катары саналбагандыгы төмөндөгүдөй
берилет:

Мужукка качан тең элең?
Буудайын оруп берчү элең.
Адөөлөт качан көрчү элең?
Аштыгын оруп берчү элең.
Акысын качан алчу элең?
Ар нерсеси жоголсо,
Албастан төлөп берчү элең...¹⁷¹

¹⁶⁷ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен сарбагыштын урушу). -Б., 1992, 43-б.

¹⁶⁸ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу). -Б., 1992. 43-44-б.б.

¹⁶⁹ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу). -Б., 1992. 44-б.

¹⁷⁰ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу).- Б., 1992. 45-б.

Алдаш Молдо бул тарыхый поэмасын жыйынтыктап жатып, кедейлерге жакшы заман келгендигин он төртүнчү жылы “Орус-герман” согушу, он бешинчи жылда жут, он алтынчы жылы “Үркүн” болгондугун кыскача кабарлайт да:

Тамам болду бул китеп,

Декабрдын онунда.

Дүйшөмбүнүн күнүндө,

Шейшембинин түнүндө

Жыйырма сегиз жылында

Жыйырманчы асирдин¹⁷² - деп аяктайт. Эскерте

кетүүчү нерсе, поэманын кол жазмаларынын айрымдарында жогорудагы жыйынтыктоочу ыр саптары кездешпейт.

Алдаш Молдо кыргыздар башынан кечирген кайгылуу бул окуяны, негизинен, тарыхка жакын, чындыктан алыстабай көркөм чагылдырууга жетише алган. Албетте, чыгарманын айрым өңүттөрү тарыхыбыз менен үндөшпөй, жазгыч акындын ой жүгүртүүлөрүнө баш ийдирилип кеткен учурлары да кездешпей койбойт. Мисалы санжырада жана тарыхый эмгектерде бугу, сарбагыш уруулары башында турган, сөз болуп жаткан согуштардын бир нече жолу болгондугу айтылат. Ал эми Алдаш Молдо эки уруунун согуштарынын эки жолку беттешүүсүн гана чагылдыруу менен чыгарманы жыйынтыктаган. Биринчи кагылыш сарбагыштардын жеңилиши жана Ормон хандын өлүмү менен аяктаса, экинчи беттешүү дагы алардын чегиниши, колбашчы Төрөгелдинин колго түшүшү менен токтойт. Кезегинде сарбагыштар дагы бугулардын башына түн түшүргөн кандуу жоортуулдарды уюштурганы тарыхта маалым. Андай капсалаңдардын бирине гана күбө болгон С.Тянь-Шанский тууралуу төмөндөгүдөй жазылат:

«Семенов да, Кошаров да суктанган жок. Аларды адамдын бүткөн боюн дүркүрөткөн көрүнүштөр чочутту. Жанагы саргыч тартып, уйпаланган пьяздардын үстүндө адамдын өлүктөрү жаткан. Андан эркектер менен аялдар, балдар менен карыялар бар экен. Коркконунан, ачкасынан кебетеси кеткен өлүктөрдүн бири чалкасынан түшүп, бири көмкөрөсүнөн түшүп, көздөрү жумулган. Үч жарым чакырымдай бийиктикте, таза, муздак абада

¹⁷¹ Алдаш Молдо. Ормон-Балбай. (Бугу менен Сарбагыштын урушу).- -Б., 1992. 44-б.

¹⁷² Ошондо. 45-б.

жаткандыктан өлүктөр бузулбаптыр. Алар тим эле уктап калгандай көрүнөт. Ал жолоочуларга абдан катуу таасир калтырды. Сарыбагыштар ушул жерде Боронбай манаптын жердештерин кырган экен...»¹⁷³.

Ушул маңыздагы маалыматтардын тарыхый, адабий булактардан бир нечесин келтирүүгө болот. Жазгыч акын Алдаш Жээникеевдин ушул тематиканы биринчилерден болуп чагылдырган “Ормон-Балбай” (Бугу менен сарбагыштын урушу) тарыхый поэмасы мындай уруулук чабыштар эки тарапка тең орду толгус зыян гана алып келип, улуттун ар тараптуу өнүгүшүнө терс таасирин тийгизерин далилдеген тарыхый чындыктын бир көркөм үзүндүсү катары жашай бермекчи.

Жазгыч акындардын чыгармачылыгынан кеңири орун алган тарыхый окуялардын дагы бири – 1916-жылдагы кыргыз эли башынан кечирген улуттук трагедия эсептелет. Тарыхыбызга өчпөс кара так калтырган бул мезгил элдик аталышта “Үркүн” деп аталса, басма сөздө, изилдөө жана башкаларда “улуттук-боштондук көтөрүлүш” деп түрдүү айтылып келет.

“Революцияга чейинки изилдөөчүлөр падышалык чиновниктердин жолуна түшүп, 1916-жылдагы көтөрүлүштү Орусияга кас чет мамлекеттердин агенттери уюштурган “бунт”, “козголоң”, “чоң кайгы”, “кырсык”, “кокустук” деп аташкан. Алар көтөрүлүштү оруска каршы диний согуш катары көрсөтүшкөн”¹⁷⁴.

Андай мазмундагы эмгектерге карама-каршы келген пикирлер дагы жок эмес: “Киргизское восстание и было одним из средств царских палачей, уже в 16 году искавших земли, чтобы заткнуть глотку революционирующемуся крестьянину. Вырезать киргиз - спугнуть их в Китай и захватить новые земельные фонды – вот что ожидало царское правительство в результате своей провокационной работы. Эту провокацию оно, конечно, могло осуществить на почве полной дезорганизации хозяйства и общественных отношений киргиз, проводимых систематически более чем полстолетия.

Но именно это дезорганизация была доведена до таких пределов, когда немислимо даже и восстание. Понадобилсья

¹⁷³ Семенов А.А. Өрнөктүү адамдардын өмүрү. –Ф.: Мектеп, 1984, 130-б.

¹⁷⁴ Момбекова Ж. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. –Б.: Кыргызстан, 2003, 241-б.

провокационный дьявольский план с мобилизацией, чтобы добиться восстания...»¹⁷⁵.

Ошондой эле бул тарыхый окуяга кыргыз совет адабиятынын алгачкы өкүлдөрүнүн дээрлик көпчүлүгү поэзия, проза, драма жанрларында, кино сүрөт искусстволорунда кеңири кайрылышып, элибиздин эсинен кеткис кайгылуу окуялардын бири катары көркөм чагылдыргандыгы белгилүү. Мына ушул трагедиялуу тарыхый окуяны алгачкылардан болуп сүрөттөп, көркөм чыгарма жаратып, аны эл ичине жайылтууда жазгыч акындарга өзгөчө орун таандык.

Тилекке каршы, ал жазгыч акындардын айрымдарын (Ы.Шайбеков, А.Жутакеев, Ш. Токтобаев ж.б.) эске албаганда, көпчүлүгү изилдөөдөн, чыгармалары жарыялануудан четтетилип келди. Андай тагдырга туш болгон жазгыч акындар Алдаш Жээникеев (“Үркүн”), Тагай Эмилов (“Ахвали Кыргызия”), Муса Чакатай уулу, Ысмайыл Сарыбаевдер экендиги бүгүнкү күндө жазылууда. Аталган жазгыч акындардын бул чыгармалары кыргыз совет профессионалдык жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн ушул багытта чыгарма жаратышына түздөн-түз тийген таасирлердин бири болушу толук мүмкүн.

Үркүн темасында жазылган чыгармаларга токтолуудан мурун, ошол тарыхый мезгилди сөз кылбай кетүүгө болбойт, себеби ошол доордогу кыргыз элинин жашоо-тиричилиги, коомдук саясий абалы, тарыхыбыздан орун алган улуу окуялар жазгыч акындарыбыздын сөз болуп жаткан темадагы чыгармаларды жаратуусуна себеп, түрткү болгон. Тактап айтканда, “Үркүндүн” чыгышына бир гана Орус империясынын жергиликтүү элден аскер алуусу себеп болдубу, же андан мурда дагы колонизаторлорго нааразылык бар беле? деген суроо туулат. Албетте, кыргыз эли Россия падышачылыгына кошулуу менен эле өздөрү эңсеген эркиндикке жете койбогондугу көптөгөн тарыхый маалыматтар, изилдөөлөр менен далилдүү белгиленди. Алардын айрымдарынан мисал келтирели: Ж.Абдрахманов: “Көтөрүлүштүн чыгышынын түздөн-түз шылтоосу жергиликтүү улуттагы элдерден оорук жумуштарына мандикерлер алуу

¹⁷⁵ Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году. –М., 1925, К-те: Восстание киргизов и казахов в 1916 году. .83-б. Асаба улуттук кайра жаралуу партиясы кайра басып чыгарган.

болгон, бирок бул көтөрүлүштүн себеби эмес, ага шылтоо гана болуп берген. Көтөрүлүштүн чыныгы себеби-ошол кезде Түркстанда түзүлгөн социалдык-экономикалык мамилелерде эле. Талаа жобосунун 125-статьясында кыргыздар өздөштүрүп, иштетип жаткан жерлерди тартып алууга болбой тургандыгы жөнүндө айтылса да, иш жүзүндө ал эч кандай мааниге ээ эмес”¹⁷⁶, - деп анын тарыхый себептерине, шарттарына кеңири токтолот. Ал эми кыргыз эли эгемендикти алгандан кийинки изилдөөлөргө кайрылсак, ушул эле сыяктуу ой айтылат.

“Орусиянын аскердик - феодалдык империализминин Кыргызстанга тарашы жана өнүгүшү улуттук- колониянын өсүшү, эл массасынын жакырдануусу менен коштолгон. Биринчи орус революциясы жеңилгенден кийин, өзгөчө, дүйнөлүк биринчи согуш мезгилинде кыргыз дыйкандары, кол өнөрчүлөрү менен жумушчулары айласыз абалда калган. Дыйкандар менен көчмөндөрдүн басымдуу көпчүлүгү жакырчылыкка дуушар болушкан. Кыргыз элинин мыкты шаарларын кулактарга, орус келгиндерине таратып берүү, кыргыз көчмөндөрүн тоо-ташка сүрүү, жер жана кол өнөрү салыгынын, земство жыйындары менен башка алымдардын көбөйүшү, согуш муктаждыгы чийки зат, азык-түлүк, мал, акчаны улам көбүрөөк сыгып алуу, айдоо аянттарынын кыскарышы, малдын азайышы, акчанын кунунун түшүшү, кымбатчылыктын тез өсүшү мына ушунун бардыгы кыргыз эмгекчи массаларын колонизаторлор, бай-манаптар тарабынан эзүүнү күчөтүп, алардын абалын начарланткан, үстөмдүк кылуучу таптардын зордук-зомбулугу эмгекчилердин мойнуна түшкөн оор жүк болгон, алар мындай азап-тозокторго чыдабай, эзүүчүлөрдү жек көрүп, өкүм сүргөн түзүлүшкө нааразы болушкан”¹⁷⁷. Жергиликтүү элдин “Үркүнгө” чейинки орус колонизаторлорунун башкаруу системасына болгон нааразылыгы, каршылык көрсөтүүсү, ал учурду жон териси менен сезген акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында кездешеби деген собол жаралат. Буга түздөн-түз жоопту замана адабиятынан табууга болот.

¹⁷⁶ Абдрахманов Ж. Октябрьдын карлыгачы. К-те: 1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш. -Б.: Кыргызстан, 1996, 349-350-б.б. Которгон: Шейшеналиев Жумабек.

¹⁷⁷ Момбекова К.Ж. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы. -Б.: Кыргызстан, 2003, 232-б.

Бул багытта М.Богданованын: “Уже в творчестве Калыгула начинают звучать свободолобивые мотивы, которые все более и более нарастают в произведениях последующих акынов. Арстанбек делает первые шаги, разоблачая перед народом виновников его горе и страданий. Другие акыны идут ещё дальше”¹⁷⁸, - деген пикирин келтирип, заманачы акындарыбыздын ырларына кайрылалы.

Бул учур Калыгулдун чыгармаларында:

Теңдигиң тепселээр,
Тентиген күн келер¹⁷⁹.

Сактаарсың сары таланы,
Багаарсың торпок менен тананы.
Солдаттыка берерсиң,
Ичиңден чыккан балаңы¹⁸⁰ - деп сүрөттөлсө,
ушул эле пикир Арстанбекте мындай уланат:

Жакшы жерден ажырап,
Тоо – ташка кыргыз чегинди...
Кара жол кылды көлүңдү¹⁸¹.

Кыйытып айтаар сөз келди,
Кыйын заман кез келди.
Бир күнү айтар солдат деп,
Колуңдагы балаңды,
Колмо-кол мага кармат деп¹⁸².

Ушул эле ойдун андан ары өнүгүшүн жазгыч акындардын чыгармаларынан кездештирдик. Ага далил катары Молдо Нияздын санат дигарасттарынан бир нече мисалдарды келтирүүгө болот. Алардын айрымдарына токтолуп көрөлү:

Баары калбай жакында,
Уруш болор аз күндө¹⁸³.

¹⁷⁸ Богданова М. Киргизские акыны 19 и начало 20 века. К-те: Киргизская литература. “Советский писатель” -М., 1947, 102-б.

¹⁷⁹ Калыгул Бай уулу. Акыр заман. К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 523-б.

¹⁸⁰ Калыгулдун эл арасында кеңири белгилүү сөздөрү. К-те: Улуу кыргыз көчү. –Б.: Бийиктик, 2006, 7-б.

¹⁸¹ Арстанбек. –Б., 1994, 38-б. (Жыйнакты түзгөн, басмага даярдаган Б.Кебекова).

¹⁸² Арстанбек. –Б., 1994, 38-б. (Жыйнакты түзгөн, басмага даярдаган Б.Кебекова).

¹⁸³ Молдо Нияз. IV санат дигараст. К-те: Молдо Нияз. Санат дигарасттар. –Б., 1993, 42-б.

Тоо менен жолду бутпарас,
Бүтүн алды дафтарга¹⁸⁴.

Катка түштү үйүбүз,
Каттык болду күнүбүз¹⁸⁵.

Ал эми Молдо Кылычтын “Зар заман” жана “Зилзала” чыгармаларынан:

Кагаздап алды билдиңби,
Катын, бала, зайбыңды.
Солдат алат бир кезде
Кармап алып жармыңды¹⁸⁶
Беш-алты жыл ичинде,
Бир алаамат башталар¹⁸⁷.

деген ыр саптарын келтирүү жетиштүү. Ал эми Алдаш Молдонун ырларында колонизаторлук бийликке элдин нааразылыгы бышып жетилгендиги чагылгандыгын көрүүгө болот. Акын адилетсиз бийликке ачык каршы чыгып эле тим болбостон, элди эркиндикке үндөп, ураан таштайт:

Ойгонсун деп эл- журтум,
Уйкусун бузуп качырдым.
Мен ураан сала чакырдым,
Ураанымды туйгунуң!
Көзүңдү жумба, уктаба!
Кереги жок бул күндө,
Куйкуму жок уйкунун¹⁸⁸.

Демек, падышалык администрациянын жергиликтүү элди киши катары санабаган эзүүсү, жашоо-тиричиликке ыңгайлуу болгон жерлерди тартып алуусу, кыргыздардын адамдык укугунун тебелениши жана жакырдануусу замана адабиятында кеңири чагылдырылган. Мунун баары, эртеби-кечпи, көтөрүлүшкө алып келерин алдын ала көрө билишкен. Чындыгында эле, жогорудагы мисалдардан падышалык бийликтин 1916-жылдагы аскердик оорук иштери тууралуу

¹⁸⁴ Ошондо. X санат дигараст. 57-б.

¹⁸⁵ Ошондо. 58-б.

¹⁸⁶ Молдо Кылыч. Зилзала. К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. –Ф.: Адабият, 1991. 158-б.

¹⁸⁷ Ошондо. 171-б.

¹⁸⁸ Алдаш Молдо. Хал заман. К-те: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, . 1999, 712-б.

чуулгандуу указына чейин эле колониялык саясатка болгон жек көрүүнүн чыңалып тургандыгын көрүү кыйын эмес. Кыргыз эли кыргынга учураган бул тарыхый окуяны көркөм баяндаган Алдаш Молдонун “Үркүн” поэмасы бардык эле окурмандарга белгилүү эмес чыгармалардан.

Акындын башка чыгармалары сыяктуу эле бул поэманын да түп нускасы биздин күнгө жеткен жок. Жазгыч акындын улуу баласы Мадылов Кемел Алдашович (1944-49-ж.ж.) эсинде калган поэманын үзүндүлөрүн эл оозунан толуктап, КР УИАсынын кол жазмалар фондусуна өткөргөн (Инв. № 416/204). Маалымдоочу ошол кезде Ысык-Көл областтык аткаруу комитетинин дин иштери боюнча бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп турган. Мындан тышкары, “Үркүн” поэмасын толук түрүндө окуп таанышкан, чыгарма тууралуу терең маалыматы бар мударис Х.Карасаев дагы эсинде калгандарын кагаз бетине түшүрүп, кол жазмалар фондусуна берген. Мына ушул топтолгон кол жазмалардын негизинде “Үркүн” поэмасынан үзүндү Абдулхай Алдашев тарабынан 1989-жылы «Ала-Тоо» журналына биринчи жолу жарыяланган. Андан көп өтпөй “Мурас” адабий жыйнагында, “Үркүн” жыйнагында, “Кыргыз поэзиясынын антологиясында” аталган поэманын тексттери үзүндү түрүндө жарык көрдү. Ал эми жазгыч акындын жалпы чыгармачылыгынын ичинде “Үркүн” поэмасын илимий алкакта, алгач адабий талдоого алуу иши окумуштуу С.Байкожоев тарабынан жүзөгө ашырылып, көзү өткөндөн кийин жарыяланды¹⁸⁹. Ушул эле багытта белгилүү окумуштуу А.Эркебаев¹⁹⁰, адабиятчы, изилдөөчүлөр С.Тиллебаев¹⁹¹, П.Ирисов¹⁹² жана башкалар бул темага кайрылышкан.

Үркүндүн чыгыш себеби ар бир баяндоочунун көз карашына ылайыкталып жазылгандыгы тууралуу түрдүү маалыматтар бар экени маалым. Бирок алардын кайсынысын албайлы, Орус падышачылыгынын жергиликтүү элден аскер жана оорук жумушу үчүн адам күчүн алууга чакырган буйругу көтөрүлүштүн чыгышына негизги шылтоо болгондугун белгилешет. Алдаш Молдонун үзүндү-үзүндү түрүндө бизге жеткен “Үркүн” поэмасы

¹⁸⁹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV том. -Б., 2002, 313-336-б.б.

¹⁹⁰ Эркебаев А. Малоизученные страницы истории кыргызской литературы. –Б.: ЖЭКА ЛТД, 1999, 136-140-б.б.

¹⁹¹ Садык Алахан. Беш Молдо. –Б., 2004, 91-120-б.б.

¹⁹² Ырчылар чыгармачылыгы. –Б., 2004. 140-144-б.б.

да тарыхый окуянын дал ушул кырдаалын баяндоо менен төмөнкүдөй башталат:

Оо, калайык калың журт,
Уктуңарбы бир шумдук.
Караколдун үйөзү,
Чакыртып алып өгүнү.
Бир дубандын башчысын,
Аткан минген жакшысын,
Кеңсаларга тургузуп,
Приказ окуп угузуп¹⁹².

Анда он төрт жаштан кырк эки жашка чейинки эркектердин ак падышалык кызматка алынары айтылгандыгын элге жарыялайт. Уездин башчысы карапайым элден чочулап, атка минерлердин балдарын биринчи алары, кийинчерээк бошотуп жиберерин чогулушта айткандыгын мындайча жазат:

Силерден мурун албасак,
Келжиреген кедейлер
Кеп билбеген дөдөйлөр.
Бунт чыгарып ийбесин,
Алгандан кийин кедейден.
Балаңарды силердин,
Мен бошотуп ийемин¹⁹³.

Падышанын бул буйругун колдоого алып, аскерге жергиликтүү элдин өкүлдөрүн жиберүүнү жактаган адамдар болгондугу да айтылып кетет. Мисалы: “Андан бир нече күн мурун эле арык, белектин билермандары чогулган. Мени атам ала барган. Кыдыр аке: “Оо, журт! Мен ушул Түргөндөн тартып Битирбоорго чейин орус экенин көрдүм. Эки жолу Битирбоорго Думага мүчө болуп барганда көргөмүн. Чатак баштоонун кереги жок. Жылаандын куйругун басып алабыз. Бер деген солдаттын берип, тынч отуралы!” Бир манап: “Сен, Кыдыр! Бизди балдарыбыздан ажыратканы турасыңбы! Балдардан ажырагандан көрө өлгөнүбүз жакшы!” - деп чаңырды. Ырк кетти¹⁹⁴. Же болбосо, Жүзенов Курманаалынын эскерүүсүн алалы: “Мына ошол чогулушта көтөрүлүшкө чыгабыз деген чечимге

¹⁹² Кол жазмалар фонду. Инв. 416/204. 1-6.

¹⁹³ Мурас. 1990, 170-6.

¹⁹⁴ Хусейин Карасай уулу. 16-жылдагы көтөрүлүш жөнүндө. /Алатоо, .№5, 1991, 99-6.

келишиптир, бирок Кыдыр болуш: “Көтөрүлүш жасоого болбойт, солдат берүү керек!”- дептир. Андан тышкары ал Петербургда болуп, орустардын күчтүү экендигин көргөнүн, аларды жеңип алууга кыргыздардын күчү жетпей турганын кайталап айтыптыр. Бирок аны эч ким укпай эле көтөрүлүш чыгарабыз деген чечимге келишиптир...”¹⁹⁵.

Тарыхый окуядагы дал ушул өңүттү жазгыч акындын поэмасынан окуп көрөлү:

Олжобайдын Кыдыры,
Омская барып келгени,
Бузулган экен бикири.
Ойлосом мурун бар окшойт,
Оёзнай менен шыбыры¹⁹⁶.

Жогорудагы ыр саптарында көрүнгөндөй, Алдаш Молдо Кыдыр акенин бир жактуу пикирине ачык, кескин каршы чыгат. Жаштардан Ысагалы, карылардан Батыркан “Баласын солдатка аларыңарды айтып, кай кедейден өлмөк элек” деп кайраттуу жооп берип, падышанын буйругуна макул болбогонун колдоп, өзү кайсы тарапта экендигин билдирет.

Поэма андан ары Шабдан баатырдын балдары Бугу уруусу көл эли менен кат аркылуу кабарлашканын, бул өрөөндүн өкүлдөрү Караколго чогулуп, “аскерге бала бербейбиз” деп Нурсейит деген ажынын үйүндө акбоз бээ союп, баталашканын баяндоо менен өнүгөт:

Балдарынын Шабдандын,
Бербейли деп солдаттын,
Бугуга айткан кеби бар.
Салам айтып, кат жазып,
Тил жиберген жери бар¹⁹⁷

Коңшу өлкөлөрдүн эзүүсүнөн, басып алуусунан “куткаруучу катары Россия падышачылыгына кан-жанын аябай жардам берген Шабдан Жантай уулу алардын баскынчылык саясатын кийинчерээк түшүнгөн. Кара кыргыздардын жана кыргыз-кайсактардын атынан колониялык бийликтин министрлер

¹⁹⁵ 1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Документтер жана материалдар, эскерүүлөр. –Б.: Кыргызстан, 1996, 344-345-б.б.

¹⁹⁶ Мурас. –Ф.: Кыргызстан, 1990, 197-б.

¹⁹⁷ Кол жзмалар фонду. Инв.416/204, 2-б.

кабинетине он бир баптан турган петиция¹⁹⁸ даярдап, 1905-жылы Петербургга жөнөткөн. Анда жергиликтүү элдердин чыдамын түгөтүп, чыңалууга алып келген жер, укук, теңдик маселелеринен тышкары мечит курууга, мектептерди, медреселерди жалпы билим берүүчү жана кесипке даярдоочу окуу жайларды ачууга мүмкүнчүлүк берүүсү суралган. Окутуулар өз эне тилинде жүргүзүлүп, кыргыз, казак жана башка чыгыш мусулман элдеринин улуттук тилдеринде газета, журнал, китептерди басып чыгаруу, аларды өлкөнүн ичинде эркин сатуу өндүү бир канча талаптар коюлган. Жергиликтүү элдердин кызыкчылыгын коргогон Шабдандын мындай кайрылуусу орус бийлигине жаккан эмес. Сарбагыш болуштугун башкарган баласы Мөкүш киши өлтүргөн деген жалган жалаа менен камакка алынса, ушул эле болуштуктун дагы бир бөлүгүн башкарган кийинки уулу Самудин кызматынан алынган. Көп узабай 1912-жылы көздөгөн максатына жетпей Шабдан баатыр кайтыш болгон. Буга атайын кайрылуубуз дун себеби, Алдаш Молдо айткан “кат жазып, тил жиберген” Шабдандын балдары жогоруда кеп болгон Мөкүш, Самудиндер эле. Алар атасынын, элдин жетпей калган тилегин ишке ашыруу үчүн аттанып, көтөрүлүштү жетектөөгө бел байлашкан. Жазгыч акын чыгарманы айрым жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү колунда бар адамдардын балдарынын ордуна кедейлердин балдарын амал менен жаздырып жаткандыгын, болбосо, пара берип алардын жашын кичирейтип, же ашырып жазып, тизмени оңдогондордун ар бирин ысымы менен атап ашкерелөө менен төмөнкүдөй улантат:

О, кедейим ай, кедейим,
Эми сага не дейин.
Бай-манапка алдатпа,
Баланды бербе солдатка¹⁹⁹.

Ушул сыяктуу бир нече чакырыктар менен поэманын биринчи үзүндүсү аяктайт. Кол жазмада “Үркөр алдында” деген тема коюлуп, 145 ыр сабынан турат. Ал эми китеп бетине “1916-жылкы Үркүндүн алдында” деген тема коюлуп жарыяланган.

Поэманын мындан кийинки үзүндүсү Кытай жерине үркүп келген элдин абалын баяндоо менен башталат. Айта кетүүчү

¹⁹⁸ Молдокасымов К. Шабдандын петициясы же 1916-жылкы көтөрүлүштүн түпкү себептери.

К-те: Шабдан баатыр. –Б.: Учкун, 1992, 105-106-б.б.

¹⁹⁹ Кол жазмалар фонду. Инв. 416/204, 4-б.

нерсе Алдаш Молдонун бул чыгармасынын үзүндүлөрүндө, эмнегедир үркүн тематикасында жазылган башка чыгармаларында дээрлик жыш кездешкен Кытайга качуудагы жол азабы, тактап айтканда, ашуулардагы, кечүүлөрдөгү кыргын, жоготуулар, падышалык орус аскерлери менен болгон кандуу беттешүүлөр жазылбайт. Бирок туулган жер менен аргасыз коштошуу мезгилиндеги азаптуу ыр саптары К.Карасаев жазып калтырган вариантта гана сакталып калган. Көркөмдүүлүгү, элестүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн ыр саптары түп нускага өтө жакын экендиги байкалып турат.

Ошондой эле, Алдаш Молдонун акындык талантын дагы бир өңүттөн далилдеп турат. Аны төмөнкү ыр саптарынан көрүүгө болот.

Кең Ысык-Көл жерибиз!
Качты элиң тентиреп.
Күнгөй менен тескейиң,
Кайсы бирин эстейин.
Калып барат мелтиреп,
Карап алып кылчактап,
Көздөн жаштар буурчактап.
Калдырап аккан булагы,
Кыядан кетпес өлгөнчө,
Кымызыңдын ынагы.
Шылдырап аккан булагы,
Саамалыңдын ынагы,
Карагайлуу алкымы,
Жайлоосунун салкыны.
Жазайын баарын канчасын,
Бек сагынып ыйларбыз,
Бетеге, шыбак, бүрүңдү,
Бейишке окшош түрүңдү.
Көрөр бекен көзүбүз,
Өлбөй тирүү жүзүңдү²⁰⁰.

Ошентип, поэманын экинчи үзүндүсү жазгыч акындын өзүн тааныштыруу менен башталат. Жогоруда айтылгандай, элдин чоочун жерде көргөн күндөрү баяндалат:

Уккула кары-жашыңар,
Үркүп келдик алты шаар.
Кайран эл карып болдуңар

²⁰⁰ Үркүн . Тарыхый даректүү очерктер. -Б., 1993, 209-210-б.б.

Кайгы зарга толдуңар.
Кыштан чыгар үйүң жок,
Кыш чилдеде тоңдуңар²⁰¹.

Ысык-Көлдө жүргөндө эле уурулук кылып, Анжыян, Ош базарларына мал айдап барып сатып жүргөн, “саат көз Күчүк” аталган адамдын кылыгы Кытайдан күчөгөндүгү айтылат. Жергиликтүү бийликтин өкүлдөрүн паралап коюп, элге, анын ичинде жетим-жесирге кылган кордугу сүрөттөлөт. Кытай жериндеги бийлик өкүлдөрү менен кошулуп, кыргыз алдым-жуттумдарынын кылган иши арам экенин шариятка такайт. Алдаш Молдо Күчүктүн кандай адам экендигин мындай сөздөр менен көз алдыга тартат:

Саатың бар көзүңдө,
Жалганы көп сөзүңдө.
Тегеренип кылтылдап,
Чечекейи токтобойт.
Деги адамдын көзүнө,
Эч убакта окшобойт.
Ошон үчүн айтам да,
Окшотомун шайтанга²⁰²,

Алдаш Молдо билимдүү жазгыч акын катары Россиядагы жагымдуу өзгөрүүлөр менен жазуу түрүндө таанышып, кезегинде качкын кыргыздарды да кабардар кылып турган.

Окуп көрсөм гезитин,
Шаңзуң – азун бегимдин,
Кулатып падыша залимин...
Уриятчы чыгып Лениндин,
Ишенгиле эл-журтум, -
Төгүнү жок кебимдин²⁰³

Андан ары жазгыч акын теңдик заманда зарлап күтүп жүргөндүгүнө, кекти алар күнгө жетемби деп суроо коюу менен токтолот. Москвага, Ленинге барсам деген кыялдануусунан ал тараптан дагы кабардар экенин билүүгө болот. Молдо Кылычтын “Зарзаманынын”, өзүнүн “Халзаманынын” учурлары өткөндүгүн ырдап келип, кыргыздар кыйналып турганы менен келечекте

²⁰¹ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 713-б. (Түзгөн К.Жусупов).

²⁰² Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 714-б.

²⁰³ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 715-б.

эркиндик заман келерин, аялдар тендигин жазат:

Бай жардыга тең болбойт,
Эч кимге кедей жем болбойт.
Эркектен аял кем болбойт.
Бай-манап сөзү эм болбойт²⁰⁴.

Жазгыч акындын революциянын идеясын түшүнгөн адам экендигин айгинелеген мындай ырлар поэмада кеңири кездешет.

Уруяттын маанисин,
Түшүндүр бириң-бириңе.

Көчпөй бирөө калбасын,
Жардамдаш ага-иниңе²⁰⁵ - деген өңдүү көптөгөн ыр саптары аркылуу качкын кыргыздарды ынтымакка чакырып, Ата Журтка кетүүгө үндөйт. Бөтөн жерде калган уулдун кул, кыздын күң боло тургандыгын эскертет.

Поэманын бул экинчи үзүндүсү Кеңеш бийлигинин жол башчысы Ленинге өмүр тилеп, бата кылуусу менен аяктайт.

Оозеки түрдө бизге жеткен бул чыгарманын үчүнчү бөлүгү колжазмада “2-үзүндү” деп берилген. Ал эми “Мурас” жыйнагында “Алты Шаар” (Үркүн поэмасынан) деген темада жарыяланган. Анда жалпы жонунан Чыгыш Түркстандагы Ак-Суу, Үч-Турпан өрөөндөрүндөгү жер шартынын географиялык абалы, элинин мүнөзү, жашоо тиричилиги ж.б. жагдайлар жактырбагандай маанайда сүрөттөлөт. Мындай ыр саптардан туулган жерге болгон сагынууну билебиз. Алдаш Молдо Кытай жеринде эки жыл жүргөндүгүн:

Мен соодагер эмесмин,
Базарга басып келбедим.
Акчаны пулдун эсебин,
Эки жыл болду билбедим²⁰⁶
же болбосо:

Ушул үчүн эки жыл,
Акылың болсо болжоп бил.

Акча эсебин айтууга,
Оозумдун эби келбеди²⁰⁷, - деген сыяктуу ырларынан көрөбүз. Жазгыч акындын мүнөзүнө бул жердеги

²⁰⁴ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 716-б.

²⁰⁵ Кыргыз поэзиясынын антологиясы. –Б., 1999, 716-б.

²⁰⁶ Кол жазмалар. Инв.416/204. 15-б.

²⁰⁷ Кол жазмалар. Инв.416/204.

базар мамилеси, алдым-жуттум, жалганчылык, кошоматчылык туура келбейт. Мындай терс көрүнүштөргө курч сөздөрүн ачык айтуудан тартынбайт:

Адырайган аксуулук,
Котурайган турпандык,
Коонуна кой алды.
Эзелтеден этти жебеген,
Эшектен башка минбеген,
Этеги тилик делбелер,
Кабыргасын май алды²⁰⁸,

Андан ары поэманын экинчи үзүндүсүнө сүрөттөлгөн “саат көз Күчүк” бул жерде дагы кездешет. Мында анын чагымчылык, бузукулук кылып Аксуу шаарынын бийлик өкүлдөрүнө Алдаш Молдонун үстүнөн арызданганы айтылат. Алар түнкүсүн келип, авторду айдап барышып, суракка алгандыгын билдирет:

Кандай жаздың кебини дейт,
Сөгөсүң неге бегини дейт.
Хуруят заман чыккан деп,
Бузасың неге элини дейт²⁰⁹

Сурактын жыйынтыгында Алдаш Молдо элүү сээрге айыпка жыгылат. Андан кутулуунун айласы кылып, Кемел, Жамал деген балдарын Мажысакун, Пинфанфа аттуу дунган байларына берет да:

Калбайын деп күнөөгө,
Элүү сээрге күрөөгө.
Карматтым эки баламды,
Кемел менен Жамалды²¹⁰.
Желмогуз Күчүк митайым,
Кана, жеп койдубу кытайың²¹¹.

деп өжөрлөнүп, Россиядагы революциянын жеңгендигин, Атажуртка кетүүчү күнгө аз убакыт калгандыгын мындайча жазат:

Медер кылба кытайды,
Мекелей тактан кыйшайды.

²⁰⁸ Мурас. –Ф., 1990. 210-б.

²⁰⁹ Кол жазмалар. Инв. 416/204. 33-б.

²¹⁰ Мурас. –Ф., 1990. 212-б.

²¹¹ Мурас. –Ф., 1990. 213-б.

Баралаба кытайды,
Бадыша тактан кыйшайды.
Байналмилал хоуют.
Жарыша чыгып Маскөөдөн.
Булбулдай сайрап үн салды,
Көчүүгө бир аз күн калды²¹².

“Үркүн” поэмасынын бул үчүнчү үзүндүсү “саат көз Күчүктү” адамгерчиликке чакырган ыр саптары менен токтойт. Чыгарманын келип жеткен төртүнчү үзүндүсүнүн көлөмү өтө чакан. Кол жазмада “Үзүндү” деп берилип, “Мурас” жыйнагына “Үркүн поэмасынан” деп жарыяланган.

Бул тууралуу адабиятчы, изилдөөчү С. Тиллебаев: “Дегеле, эл башына түшкөн улуу трагедияны көркөм баяндоого багышталган көпчүлүк чыгармалардай эле Алдаш Молдонун бул поэмасында да автобиографиялык башталыш бир топ басымдуулук кылып турат. Муну биз поэманын төртүнчү бабынан да ачык-айкын көрөбүз... ”²¹³ - деп белгилейт.

Алдаш Молдонун Кытай жерине эл менен үркүп бара жатканы айтылбаган сыяктуу эле анын Ысык-Көлгө кандай кырдаалда кайтып келгендиги тууралуу чыгармаларында дагы, өмүр жолун чагылдырган адабияттарда деле маалымат берилбейт. Ал эми КР УИАсынын кол жазмалар корундагы сакталып турган²¹⁴ папкадан жазгыч акын тууралуу буга чейин биз таанышкан макала, адабияттардан кездешпеген маалыматты учуратабыз. Анда Каракол шаарынын тургуну, соодагер Ибрагимов 1918-жылы Алдаш Молдону сатып келүү үчүн Турпанга Сыдыкбай Чымырбаевди жиберет. Андан карыз акча алып, жазгыч акын үй-бүлөөсү менен Ысык-Көлгө келет. Өзү Челпек айылында мугалим болуп иштегендиги жана Калмак Машке аттуу адамдын үйүндө жашагандыгы айтылат. Калмак Машке өз аты Сүйсүк болгондугун жана Челпекте жашап өткөндүгүн азыр да карыялар белгилешет.

“Үркүн” поэмасы менен толук тааныш, бирден-бир маалымдоочу атактуу окумуштуу К.Карасаев мындай маалымат

²¹² Кол жазмалар. Инв. 416/204. .35-б.

²¹³ Садык Алахан. Беш Молдо. -Б., 2004, 110-б.

²¹⁴ Кол жазмалар фонду. Инв. .297. 168-170-б.б.

берет: “1916-жылдагы көтөрүлүш кыргыздын турмушу, эли-жери жөнүндө элдин кайтадан ата конушуна келиши жөнүндө Алдаш Молдо чоң казал жазган. Бул казалды менин ыраматылык чоң атам кой берип жатып, бир молдого көчүртүп келген эле. Бул окуя 1918-жылы Кытайда жүргөн убагымда болгон. Мен бүт бойдон жатка билчү элем. Убакыт өттү менен бардыгы дээрлик эстен чыгып кетиптир...”²¹⁵.

Эскерүүнү окуу менен Ысак Шайбековдун “Кайран эл” аттуу чыгармасындагы:

Ак кагазга көчүрүп,

Казал сатты кайран эл... - деген саптары эске түшөт. Бул жерде Ысак ушул чыгармасы жаралганга чейинки казалдар жөнүндө экерилип жаткандыгынан кабар берет.

К.Карасаев “Үркүн” чыгармасынын мазмунун төмөнкүдөй эскерет: “Поэма Көлдүн башынан тартып, Көтмалдыга чейин, андан Тонду тегеренип, Кой-Сары, Жети-Өгүзгө чейин уруулардын аттарын, жердеген жердин аттарын, башкарган кишилеринин аттарын, элдин санын жазуу менен аяктайт...”²¹⁶.

Демек, бул чыгарманын жогоруда сөз болгон төрт бөлүгүнөн тышкаркы дагы бир үзүндүсү десек болот.

Айтмакчы, поэманын дал ушул үзүндүсү дагы кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Тема коюлган эмес. Анын башында: “1920-жылында дөөлөс Алдаш Молдо чыгарган эл ырын, ар элдин жерин, уругун жана чоңдорун айтып ырдайт. Аны мен Токомбаев Жумалы үйрөнүп алгам” деген тааныштыруу иретиндеги сүйлөмдөр орун алган. Поэманын бул үзүндүсү залкар окумуштуу К.Карасаевдин айтканы менен дал келип, беш жүздөн ашуун ыр саптарынан турат. Чыгарманын үзүндүлөрүн бириктирип жарыялоо муктаждыгы зарыл.

Ошентип, XIX кылымга чейин негизинен жады адабияты жана акындар поэзиясы гана өнүгүп келсе, кийин адабиятыбыз чыгарма жаратуу үлгүсү, сырткы түрү, ички көркөмдүк сапаты жагынан да бир топ өзгөрүүгө учурап, тарыхый ырлар жаралды. Тарыхый ырлар, биринчиден, элдин жашоо тиричилигинде даана

²¹⁵ Карасаев К.. Алдаш акын жөнүндө. К-те.: Кусейнаама. –Б.: Кыргызстан, 2001, 44-б.

²¹⁶ Кол жазмалар фонду. Инв. 297. 168-170-б.б.

болуп өткөн анык окуянын негизинде пайда болору маалым. Ал ошол доордогу болуп жаткан окуяга катышкан атактуу адамдардын эл-жеринин келечеги үчүн башын сайып өткөргөн өмүрүнүн, иштеген ишинин ыр түрүндө чагылдырылышы. Тарыхый ырлардын өзөгүндөгү каармандар – жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болгон кадырлуу адамдар. Ошол адамдардын бет алган максаты үчүн кылган иши көпчүлүктүн ичинде эчен айтылып, аңызга айланган. Мындай аңыз аңгемелер ошол тарыхый окуяга катышкан, өз көзү менен көргөн адамдар тарабынан баяндалган. Мисалы, биз жогоруда сөз кылган “Х санат дигараст”, “Үркүн” поэмалары жазгыч акындар өзүлөрү күбө болгон тарыхый окуянын негизинде жазып жатышса, “Ормон- Балбай” поэмасынын жаралуу жолу бир аз башкачараак мүнөздө. Бул поэманы Алдаш Молдо ошол тарыхый окуяга өзү катышып күбө болбогону менен ага катышкан адамдардын баяндарын угуп, ага каныгып, өздөштүрүп жеткиликтүү деңгээлде кабардар болуу менен жазган. Башкача айтканда, өз мезгилинде болуп өткөн көпчүлүк элге кеңири тараган таанымал тарыхый окуялар туурасындагы жандуу аңгеме, баяндардын акындарга жеткендери ыр түрүндөгү чыгармаларга айланган. Бүгүнкү күндө бизге белгилүү болгон тарыхый ырлардын дээрлик бардыгы ушул жол аркылуу жаралган, жазылган десек болот. Демек, тарыхый ырлар эки жол менен:

1. Акын өзү катышып, күбө болгон окуянын негизинде;
2. Ошол тарыхый окуяны башынан кечирген адамдардын айтып берүүсү менен жазылган деп айтууга толук негиз бар.

Ошентсе да тарыхый ырлар белгилүү себептер менен эл ичинен толук жыйналбаган. Тарыхый ырларды эл арасынан чогултуу, изилдөө иштери дале болсо бүгүнкү күндүн жана келечектин милдети болуп кала бермекчи.

КОРУТУНДУ

Кыргыз жазма адабиятынын анын ичинде жазгыч акындардын чыгармачылыгынын пайда болуп калыптанышында XIX кылымдын II жарымы XX кылымдын I жарымына чейинки мезгил кыргыз адабиятынын тарыхында өзгөчө мааниге ээ, орчундуу окуяларга өтө бай доорлордон. Дал ушул учурда элдик оозеки чыгармачылык же жады адабиятыбыз жана төкмөлүк бөтөнчө өнүгүү менен бирге, төл улуттук жазма адабиятыбыз пайда болду, калыптанды. Жалпысынан, бул мезгилдеги кыргыз эл оозеки көркөм сөз өнөрүнүн жазуу адабиятына өтүү тарыхы эки багытта жүргөндүгүн белгилөөгө болот.

1. Өз учурунун билимине эгедер, сабаттуу жана таланттуу жазгыч акындар. Алар экинчи багыттагы өкүлдөрдөн чыгарманы өздөрү жаратып, өздөрү кагаз бетине жазгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

2. Кыргыз жергесинен сырткы өлкөлөрдөн келген саякатчылар, окумуштуулар, фольклортаануучулар, этнографтар тарабынан жазылып алынган көркөм мурастар.

XIX кылымдын II жарымы, XX кылымдын I жарымындагы кыргыз эл оозеки көркөм сөз өнөрүнүн жазууга өтүү тарыхын изилдөөдө бул багыттын өкүлдөрүнүн эмгегин атабай кетүү мүмкүн эмес. Анткени менен алар качандыр, кимдир бирөө тарабынан жаратылган, улам кийинки муундун өкүлдөрү тарабынан толукталган даяр чыгарманы кагазга түшүрүп жатышат.

Жазгыч акындардын чыгармачылыгы саясий татаал кырдаал, себептердин негизинде жаралды. Алардын бизге жеткен көркөм мурастарынын негизги бөлүгү улуттун келчегине багытталган, элди азаттыкка үндөө, колониялык бийликке каршы күрөш, кыргыздардын өткөн доорлордогу жоокердик эркин жашоосу өңдүү тарыхый тематикалар ээлейт. Советтик мезгилде жазгыч акындардын чыгармачылыгы мына ушул, тактап айтканда, “замана”, “үркүн”, же болуп өткөн олуттуу окуялардын тарыхый чындыгын көркөм чындыкта чагылдырган ырлары үчүн колдонуудан алынып салынып, бирин-экин адабиятчы-окумуштуулардын учкай пикирлерин эске албаганда, алар изилдөө объектисинен четтетилгендиги да белгилүү.

Ошого ылайык бул эмгегибизде, негизинен, эки түрдүү максатты ишке ашырууга бел байладык. Биринчиден, жазма адабиятыбыздын пайда болуп, калыптанышын белгилөө менен, ага карата калыс баа берүү. Экинчиден, ага карата айтылып,

жазылып келген көз караштардан жана илимий изилдөөлөрдөн туура тыянак чыгарып, анын али кол тийбей жаткан маселелерин изилдеп, кезегинде анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн тарыхый ролун белгилеп, алардын чыгармачылыктарынын адабиятыбыздагы татыктуу ордун таап берүү болду.

Жыйынтыгында төмөнкүдөй бүтүмгө келдик:

- Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы жана төкмө акындар поэзиясы жазгыч акындардын чыгармачылыгынын пайда болуп өнүгүшүндөгү булактардын негизги башаты.

- Кокон, орус бийлигинин учурундагы диний мектептерден араб графикасындагы жазууну өздөштүрүү жана аны өз чыгармачылыктарына кодонуу жазгыч акындардын фольклордон кайсы бир баскычка жогорулоосуна алып келген.

- Алардын чыгармачылыгынын калыптануусун, өнүгүүсүн бир жагынан орток түрк адабиятынын таасири жетекке алып, коштоп тургандыгын байкоого болот.

- Жазгыч акындардын жашаган мезгили ислам дининин тереңдеп тамырлаган учуруна туура келген. Андыктан, диний адабияттын үлгүлөрү да алардын чыгармачылыгын ар тараптуу байытууга үлүшүн кошо алган.

- Жазгыч акындардын чыгармачылыгына чыгыш адабиятынын кошкон салымы чоң. Алардын чыгармачылыгын өнүгүшүнө түрткү болгон.

- Өз доорунун саясий, тарыхый абалын чагылдырган замана агымындагы жана тарыхый ырлардын жаралып, ар тараптуу өнүгүшүндө жазгыч акындардын өзгөчө орду бар.

- Ошондой эле жазгыч акындарда дээрлик тубаса акындык зээн болуусу шарт. Анткени алардын чыгармачылыгынын катыптанып, өнүгүшүн шарттаган жогорудагы булактарды данакерлеп, ширетип турган нерсе акындык шык, жөндөм.

Мазмуну улутчул эски заманды эңсөө деп, учурунда акыйкатсыз баа алып келген жазгыч акындардын чыгармалары али да болсо өзүнүн татыктуу баасын албай келет. Бул багытта изилдөөлөр жүрүп жаткандыгына карабастан, ал тууралуу айтылчу сөздөр алдыда экендигин танууга болбойт. Жазгыч акындардын чыгармачылыгына кайрылуу менен улуттук адабиятыбыздын көрөңгөсүн арттырып эле тим болбостон, анын адабият таануучулук багыттарынын бир катар жаңыча маселелери да козголору шексиз. Кезегинде биздин бул ишибиз илимий изилдөөлөрдүн келечектүү багытына аз да болсо өз үлүшүн кошот деген үмүттөбүз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдрахманов Ы. Молдо Кылыч жөнүндө. //Алатоо, №2, 1989.
2. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан: Сын макалалар. –Ф.: Кыргызстан, 1983.
3. Абрамзон С. Киргизы и их этнические и историко-культурные связи. –М.: Наука, 1971.
4. Абылкасымов Б.Ш. XIX тасырдын экинчи жартысындагы казак адабий тили. –Алматы: Гылым, 1982.
5. Абылкасымов Б.Ш. Жанр толгау в казахской устной поэзии. –Алма-Ата: Наука, 1962.
6. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. /Түзгөн: Шериев Ж., Муратов А. –Ф.: Мектеп, 1987.
7. Айтмамбетов Д.О. Культура кыргызского народа во второй половине XIX и начало XX века. –Фрунзе: Илим, 1981.
8. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. –Ф.: Кыргызстан, 1988.
9. Акиев К. Баскан жол. –Ф.: Кыргызстан, 1964.
10. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. –Б., 2001.
11. Акматалиев А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. Адабияттаануу 2-том. –Б.: Шам, 1998.
12. Акматалиев А.А. Актыкка үндөгөн Кулкожакмат /Заман, 2002, 18-январь.
13. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. –Ф.: Илим, 1988.
14. Алдаш Молдо. Ормон Балбай (Бугу менен сарбагыштын урушу). –Б., 1992.
15. Алдашев А. Алдаш Молдо. //Алатоо, №8, 1989.
16. Алтымышбаев А. Некоторые особенности формирования и развития социалистической культуры народов Советского Востока. –Ф.: АН Кирг. ССР, 1958.
17. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. –Ф., 1963.
18. Аманалиев Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо (до октябрьский период). –Ф.: Киргосиздат, 1963.
19. Анвар Байтур. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 2-китеп. –Б.: Учкун, 1992.
20. Аристотель. Об искусстве поэзии. –М.: Гослитиздат, 1957.
21. Арстанбек. Түзгөн: Кебекова Б. –Б., 1994.
22. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. –Ф.: Адабият, 1991.
23. Артыкбаев К. Чыгармалар жана ойлор. –Ф.: Кыргызстан, 1974.

24. Асаналиев К. Көркөм нарк. –Фрунзе: Кыргызстан, 1988.
25. Аскарров А. Улы Тураннын улдары. –Алматы: Нурлы элем, 1998.
26. Ауэзов М.О. Мысли разных лет. -Алма-Ата, 1961.
27. Ахмет Ясави. Хикметтер. Алатоо, 1990, №1 (Кыргызчага которгон: Өмүралиев Ч.).
28. Ахмет Ясави. Хикметтер. Алатоо, 1990, №10 (Кыргызчага которгон: Өмүралиев Ч.).
29. Байгазиев С. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын очерки (XVII кылымдан 1917-жылга чейин). –Б., 2005.
30. Байкожоев С. Жазгыч акындар. –Ф.: Кыргызстан, 1959.
31. Байтур А. Кыргыз тарыхынын лекциялары. II китеп. –Б.: Учкун, 1992.
32. Баранов Х.М. Арабско-русский словарь. –М.: Русский язык, 1985.
33. Бартольд В.В. VI том. –М.: Наука, 1966.
34. Батыркулов Т. Молдо Нияздын китеби: Изилдөөчүнүн жол дептеринен. //Алатоо, №1, 1989.
35. Библейская энциклопедия. –М.: Терра, 1990.
36. Бобулов К. Фольклор жана адабият. –Ф.: Кыргызстан, 1980.
37. Богданова М.И. Киргизская литература. –М.: Советский писатель, 1947.
38. Борбугулов М. Адабият теориясы. –Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996.
39. Борев Ю. Эстетика. –М.: Издательство политической литературы, 1988.
40. Бөлөбалаев О. Менин өмүрүм /Эскерүүлөр. –Фрунзе: Кыргызстан, 1968.
41. Валиханов Ч. Сборник сочинений. В 5ти томах. –Алматы: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1984, 1985.
42. Виноградов В.С. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны.
43. Даутов К. Албан кырдуу ал акындын дүйнөсү. –Б., 2003.
44. Джамгерчинов В. Очерки политической истории Киргизии XIX века. –Ф.: Кыргызстан, 1966.
45. Дөлөев Ө. Кан-жандан чыккан казалдар. –Б.: Бийиктик, 2003.
46. Жеңижок. –Ф., 1982.
47. Жигитов С. Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары. –Ф.: Адабият, 1991.
48. Жолой, Тайлак, Балбай, Осмон. Кыргыз-казак окуясы. Бугу, сарбагыш урушу. «Эл адабияты» сериясы, 15-том. –Б.: Шам, 2002.
49. Жумалиев К. Казак адабиятынын тарыхый маселелери жана Абай поэзиясынын тили. –Алма-Ата, 1960.
50. Жусуп Баласагын. Кут алчу билим. Дастан. Которгон: Козубеков Т. –Ф.: Кыргызстан, 1988.
51. Жусупов К. Байыркынын издери. –Б.: Шам, 2001.

52. Закиров С. Кыргыз санжырасы. –Б., 1996.
53. Залкар акындар. I том. –Б.: Шам, 1998.
54. Ирисов П. Ырчылар чыгармачылыгы. –Б., 2004.
55. Ислам. –Ф.: Кыргызстан, 1989.
56. Исмаилов Е. Акыны. –Алма-Ата, 1957.
57. Кадыров Ш. Записки и отчеты русских путешественников как источник по истории Киргизии второй половины XIX века. –Ф.: Киргизское государственное издательство, 1961.
58. Кайбылда уулу Асан. Күү баяны. –Б., 2000.
59. Карасаев К. Кусейнаама. –Б.: Кыргызстан, 2001.
60. Карасаев К. Үч доор. –Б.: Шам, 2005.
61. Карасай уулу Хусейин. 16-жылдагы көтөрүлүш жөнүндө. //Алатоо, №5, 1991.
62. Карбозулы С. Шараулы К. Түрк даналары. –Б., 1991.
63. Касыбеков Ү. «Зар заман» санжырасынан //Кыргызстан маданияты, 15-ноябрь, 1990.
64. Касымбеков Т. Келкел. –Ф.: Мектеп, 1990.
65. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчылары. –Б., 1994.
66. Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы. –Ф.: Илим, 1985.
67. Кенжебаев Б. Казак баспасозиниң тарыхынан мэлиметтер. –Алматы: Казак мамлекеттик баспасы, 1956.
68. Кол жазмалар фонду. Инв. №25.
69. Кол жазмалар фонду. Инв. №297.
70. Кол жазмалар фонду. Инв. №416/204.
71. Кол жазмалар фонду. Инв. №468.
72. Кол жазмалар фонду. Инв.(257)135.
73. Кондрат Н.И. Запад и Восток. –М.: Наука, 1972.
74. Куран. –Б., 1991. Которгон: Турсунов Э.
75. Кыдырбаева Р. Сказительское мастерство манасчы. –Ф.: Илим, 1984.
76. Кыргыз адабияты. /Түз.: Бектенов З., Байжиев Т. –Б.: Мектеп, 1993.
77. Кыргыз адабиятынын тарыхы. VII томдук.
78. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. –Б., 1999.
79. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 1-6 томдуктар. –Ф., 1975-83.
80. Кыргыз совет энциклопедиясы. –Ф., 1993.
81. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. –Б., 2003.
82. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. –Ф.: Илим, 1973.
83. Кыргыздар. 2-том. –Б.: Кыргызстан, 1993.
84. Кыргыздар. Тарых. Санжыра. 1-3 томдуктар. –Б., 1993.
85. Кыргызстандын тарыхы. I том. –Ф.: Кырмамбас, 1958.
86. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар /Түзгөн: Абдылдаев М. –Бишкек: Ала-Тоо, 1994.

87. Литература древнего Востока. Изд-во Московского университета, 1962.
88. Мамытов С. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начала XX веков. –Б.: Мураc, 1999.
89. Молдо Багыш. Абак дептери. –Б., 1993.
90. Молдо Кылыч. Казалдар. /Түзгөн: Сооронов О. –Ф.: Адабият, 1991.
91. Молдо Нияз. Санат дигарастар. /Түзгөн: Сооронов О. –Б., 1993.
92. Молдокасымов К. Молдо Калбек Муса уулу. //Эркинтоо, 17-декабрь, 2004.
93. Момбекова К.Ж. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы. –Б.: Кыргызстан, 2003.
94. Мураc /Түзгөн: Абдылдаев М. –Ф., 1990.
95. Обозканов А. «Замана» поэзиясынын генезиси. –Б., 2001.
96. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты. –Б.: Шам, 2006.
97. Озмитель Е.К. Теория литературы. –Ф.: Мектеп, 1986.
98. Омар улы Бауржан. Зарзаман поэзиясы. –Алматы: Билим, 2000.
99. Орозбекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу. –Б.: Бийиктик, 2003.
100. Орозова Г.Ж. Түрк элдеринин поэмалары: тарыхый процесс эана эпикалык байланыш. –Б., 2000.
101. Осмонкулов А. Кыргыздарда эл агартуу жана эне тилин окутуунун тарыхынан. –Ф., 1974.
102. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу XX кылымдын башы). –Б., 2003.
103. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. –М.: Наука, 1976.
104. Религии в Казахстане. Часть 2. –Алматы, 2005.
105. Рысалиев. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. –Ф.: Мектеп, 1965.
106. Саманчин Т. Кылыч жазуучу акын. XIX жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын тарыхынан. –Ф., 1948.
107. Саманчин Т. Лакаптан романга. –Ф.: Кыргызстан, 1971.
108. Семенов А.А. Өрнөктүү адамдардын өмүрү. –Фрунзе: Мектеп, 1984.
109. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-2-китеп. –Б.: Учкун, 1993.
110. Суфи Оллоөр. Сабатул – о жизни. –Ташкент: Чулпон, 1991.
111. Сүйүүнүн султаны Юнус Эмре. –Б., 2005. Түркчөдөн которгон А.Исмаилов.
112. Сыдыкбеков Т. Табылга. –Б.: Адабият, 1991.
113. Сыдыков О. Тарых кыргыз Шадмания. Кыргыз санжырасы. –Ф.: Кыргызстан, 1990.
114. Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. –Бишкек, 2003.
115. Талып Молдо. Кордолгон заманда. //Алатоо, №11, 1989.

- 116.Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар (А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында). «Эл адабияты» сериясы. 19-том. –Б.: Шам, 2002.
- 117.Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия. –Ф.: Илим, 1980.
- 118.Тиллебаев С. Беш молдо. –Б., 2004.
- 119.Тоголок Молдо. Изилдөөлөр, эскерүүлөр /Түз.: С.Кайыпов. –Б., 1991.
- 120.Тыныстанов К. Алгачкы эмгектер. –Б., 2001.
- 121.Тюркологическое исследование. Сборник статей 80-лет К.К.Юдахина. –Ф.: Илим, 1970.
- 122.Узбекско-русский словарь. –Ташкент, 1988.
- 123.Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. –Б., 1994.
- 124.Үмөталиев Ш. Заман жана замана //Кыргызстан маданияты. №38, 15-сентябрь, 1988.
- 125.Үмөталиев Ш. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. //Кыргыз маданияты, 1988, 13-30-октябрь.
- 126.Үркүн. 1916-жыл /Тарыхый даректүү очерктер. –Б., 1993.
- 127.Философский словарь. –М., 1963.
- 128.Чукубаев К. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917). –Ф., 1967.
- 129.Энциклопедический феномен эпоса «Манас». –Б., 1995.
- 130.Эркебаев А. Малоизучение страницы киргизской литературы. –Б.: «Жэка» ЛТД, 1999.
- 131.Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско. –Ф.: Адабият, 1990.
- 132.Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М.: Советская энциклопедия, 1965.
- 133.Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. –Ф.: Илим, 1985.
- 134.1916-жылдагы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Документтер жана материалдар, эскерүүлөр. –Б.: Кыргызстан, 1996.
- 135.ХІХ гасыр адабияты. –Алматы: Ана тили, 1992.

Мазмуну

Киришүү.....	3
Жазгыч акындардын чыгармачылыгындагы адабий, тарыхый, диний башаттар.....	9
Замана поэзиясынын жазуу түрүндө өнүгүү салттары.....	23
Жазгыч акындардын чыгармачылыгында тарыхый окуялардын чагылдырылышы.....	54
Корутунду.....	91
Колдонулган адабияттар.....	93

Койлубаев Келдибек

Жазгыч акындардын чыгармачылыгы окуу куралы

Тех. редактор: Жакыпова Ч.А.
Компьютердик калыпка салган: Жумашева Ж.Ж., Дононбаева Д.А.

К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Заказ 315. Нускасы 250 даана.
Тел. 52696